

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

Кваліфікаційна робота магістра

на тему: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТРАТЕГІЙ САМОСТВЕРДЖЕННЯ
ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ

Виконав: студент 2 курсу, групи 8.0531
спеціальності 053– Психологія

Шумський Ігор Васильович

Керівник: к.психол.н., доц. Скрипаченко Т.В.

Рецензент: к.психол.н., доц. Залановська Л.І.

Запоріжжя – 2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2022 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Шумський Ігор Васильович

Тема роботи Психологічний аналіз стратегій самоствердження засуджених осіб
керівник роботи Скрипаченко Т.В., к.психол.н., доцент кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «20» 07 2022 року № 884-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: проаналізувати теоретичні підходи до вивчення феномену самоствердження; проаналізувати особливості осіб, що скоїли злочин; експериментально дослідити взаємозв'язок між стратегіями самоствердження та певними психологічними особливостями підлітків, які скоїли злочин.
5. Перелік графічного матеріалу: 1 таблиця
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Скрипаченко Т.В., доцент		
Розділ 1	Скрипаченко Т.В., доцент		
Розділ 2	Скрипаченко Т.В., доцент		
Розділ 3	Скрипаченко Т.В., доцент		
Висновки	Скрипаченко Т.В., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2022 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2022 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-червень 2022 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень-серпень 2022 р.	Виконано
5	Написання висновків	вересень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2022 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2022 р.	Виконано

Студент _____ Шумський І.В.

Керівник роботи _____ Скрипаченко Т.В.

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 66 сторінок, 1 таблиці, 52 джерела.

Об'єкт дослідження – стратегії самоствердження у засуджених.

Предмет дослідження - особливості взаємозв'язку стратегій самоствердження із особистісними особливостями засуджених.

Метою нашого дослідження є дослідження феномену самоствердження у засуджених підлітків та виявлення взаємозв'язку стратегії самоствердження з особливостями їх особистості.

Гіпотези дослідження: засуджені дівчата підлітки мають виражену тенденцію до конструктивного типу самоствердження, а засуджені хлопці підлітки мають виражену тенденцію до деструктивного типу самоствердження.

Методи дослідження: теоретичні (порівняння теорій і методів, узагальнення отриманої інформації); емпіричні (психологічне анкетування і тестування).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що теоретично та емпірично обґрунтовано безпосередній зв'язок між такими явищами, як стратегії самоствердження та особистісними особливостями засуджених.

Практичне значення нашого дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані при проведенні індивідуально-виховної роботи з підлітками, які скоїли злочин, по формуванню позитивної стратегії самоствердження в суспільстві, що суттєво полегшить роботу психолога у подібних закладах.

СТРАТЕГІЙ САМОСТВЕРДЖЕННЯ, ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ, ЗАСУДЖЕНІ, СПІВРОБІТНИКИ СІЗО, ТРИВОЖНІСТЬ, ЕМОЦІЇ.

SUMMARY

Shumskyi I.V. Psychological Analysis of Strategies of Self-affirmation of Convicts

Master's qualification thesis: 66 pages, 1 table, 52 sources.

The object of research is self-affirmation strategies of convicts.

The subject of the study is the peculiarities of the relationship between self-assertion strategies and the personal characteristics of the convicts.

The purpose of our research is to investigate the phenomenon of self-assertion in convicted teenagers and to reveal the relationship between self-assertion strategies and their personality traits.

Research hypotheses: convicted teenage girls have a pronounced tendency to a constructive type of self-assertion, and convicted teenage boys have a pronounced tendency to a destructive type of self-assertion.

Research methods: theoretical (comparison of theories and methods, generalization of received information); empirical (psychological questionnaires and testing).

The scientific novelty of the work lies in the fact that the direct connection between such phenomena as self-affirmation strategies and personal characteristics of convicts is theoretically and empirically substantiated.

The practical significance of our study is that the results of the study can be used when conducting individual educational work with teenagers who have committed a crime, for the formation of a positive strategy of self-affirmation in society, which will significantly facilitate work in the field of psychology.

Key words: strategy of self-affirmation, personal characteristics, convicts, associates, anxiety, emotions.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФЕНОМЕНУ САМОСТВЕРДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТІ.....	9
1.1. Самоствердження, як феномен в психологічній науці.....	9
1.2 Самоствердження, як специфічний вид діяльності та його взаємозв'язок з особливостями особистості та поведінки людини	18
1.3.Самоствердження в правомірній поведінці людини.....	28
1.4. Психологічний портрет засудженої неповнолітньої особи, яка скоїла злочин.....	34
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРЕМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ САМОСТВЕРДЖЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ.....	49
2.1. Методики дослідження і їх діагностичні можливості.....	49
2.3 Результати дослідження та їх інтерпретація.....	52
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	62

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дослідження особливостей самоствердження людини, яка скоїла злочин – проблема складна і багатокомпонентна. Не дивлячись на велику необхідність та актуальність вивчення психологічних аспектів мотивації злочинців та стратегій їх самоствердження саме через профілактичний зміст, сучасних досліджень цього питання небагато. Крім того, існує дефіцит психодіагностичних методик, адаптованих для ув'язнених, які б носили багатогранний характер і врахували не лише форми антисоціальної, делінквентної поведінки, а й чинники, які можуть погіршити ці форми або привести до них. Все це і обумовило актуальність нашого дослідження феномену самоствердження у особистостей, які скоїли злочин.

Зрозуміти будь-яку поведінку, в тому числі і злочинця, неможливо без справжнього знання, не тільки кримінальних справ, але і самої особистості злочинця з усіма його пристрастями і потребами, з його складним і неповторним способом життя, специфікою індивідуального вигляду, що ще раз підтверджує безперервний зв'язок між особистістю і поведінкою. Причини злочинної поведінки знаходяться в людині. Це й біологічні й соціальні фактори, які впливають та виражаються з властивою їм особливою індивідуальною поведінкою.

Прагнення до самоактуалізації та прояву власної неповторності/індивідуальності, властиве майже кожній людині, по суті це є відображенням більш фундаментального прагнення – прагнення до самоствердження, яке, у свою чергу, виражає рух Его - реальний для его ідеальний. Форми самоствердження та їх засоби можуть бути різними. Людина може самостверджуватися, займаючись продуктивною діяльністю, яка приносить користь їй та оточуючим, або навпаки, деструктивною діяльністю, включаючи руйнування стосунків з іншими людьми, а також може відмовитися від самореалізації та реалізації свого потенціалу.

Організаційна значущість проблеми сьогодення зумовили вибір теми нашого дослідження «Психологічний аналіз стратегій самоствердження засуджених осіб».

Об'єкт дослідження – Стратегії самоствердження у засуджених.

Предмет дослідження - Особливості взаємозв'язку стратегій самоствердження із особистісними особливостями засуджених.

Метою нашого дослідження є дослідження феномену самоствердження у засуджених та виявлення взаємозв'язку стратегії самоствердження з особливостями їх особистості.

Гіпотези дослідження: засуджені дівчата підлітки мають виражену тенденцію до конструктивного типу самоствердження, а засуджені хлопці підлітки мають виражену тенденцію до деструктивного типу самоствердження.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до вивчення феномену самоствердження;
2. Проаналізувати особливості осіб, що скоїли злочин.
3. Експериментально дослідити взаємозв'язок між стратегіями самоствердження та певними психологічними особливостями підлітків, які скоїли злочин.

Методи дослідження. У роботі застосовувались теоретичні методи(порівняльний аналіз літератури з досліджуваної проблеми) та емпіричні (психологічні методики, бесіда та методи математичої статистики).

1. «Методика діагностики самоствердження», яка включає три шкали: конструктивне самоствердження (КС), деструктивне самоствердження (ДС) , відмова від самоствердження (ОС).

1. 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла;
2. Анкета тесту самоналаштування;
3. Тест на визначення ступеня суб'єктивного контролю особистості (УСК).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що теоретично та емпірично обґрунтовано безпосередній зв'язок між такими явищами, як стратегії самоствердження та особистісними особливостями засуджених.

Практичне значення нашого дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані при проведенні індивідуально-виховної роботи з підлітками, які скоїли злочин, по формуванню позитивної стратегії самоствердження в суспільстві, що суттєво полегшить роботу психолога у подібних закладах.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались методологічним обґрунтуванням вихідних положень; використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; кількісним та якісним аналізом отриманих результатів; статистичною оцінкою експериментальних даних.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФЕНОМЕНУ САМОСТВЕРДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТІ

3.1. Самоствердження, як феномен в психологічній науці

Проблема самоствердження особистості має свою історію. Наприклад, науковому дослідженні Безкоровайна О. В. відомі погляди на базові потреби людини, однією з яких, як він вважав, є потреба у вищому, досконалості, а в її більш зрілому варіанті – перевага над собою, ідеї К. Левіна, щодо вимірювання ступеню складності мети, рівнів, заявлений терміном, самоствердження [3].

Кожна з перерахованих концепцій і моделей прямо чи опосередковано стосується проблеми самоствердження особистості, але в плані їх формулювання, а не дослідження та обґрунтування. Огюст Конт стверджував, що «кожна з наших головних ідей, кожна з наших галузей знання проходить послідовно три різні теоретичні стани: теологічний або вигаданий стан; метафізичний або абстрактний стан; науковий або позитивний стан» [51, 3]. Здається, саме зараз є гостра потреба перевести в такий же «позитивний стан» проблему самоствердження особистості.

Історія розвитку поглядів на самоствердження людини представлена лише кількома великими працями, що належать до різних парадигм – психоаналізу, гештальтпсихології, гуманістичної психології та біхевіоризму. З цього випливає, що досліджувана нами проблема носить не спеціальний, а загальний (універсальний) характер, оскільки, незважаючи на різні наукові плани, її можна трактувати з точки зору загальнометодологічних, конкретно-наукових засад і теоретичних заяв.

Три процеси - саморозкриття, самовираження і самовизначення - забезпечують процес самопізнання і ведуть до двох інших процесів -

самоактуалізації і самоствердження. В навчальному посібнику вікової та педагогічної психології зазначено, що джерелом активності є гармонійне співвідношення обраної соціальної ролі, своєї внутрішньої позиції, своїх дій, де саморегуляція, в ціннісному плані – є форма самовираження (самозакоханості) як прояву свого «Я» в житті» [12].

Самореалізація часто розглядається у зв'язку з проблемою розкриття свого потенціалу, можливостей і нахилів у професійній діяльності. Самоактуалізація трактується як поступальний рух до самоактуалізації [38].

Жодна інша категорія не має такого широкого діапазону визначень, як самоактуалізація, під якою розуміють як самовираження і самоствердження, так і аналог саморозвитку. На нашу думку, самоактуалізація вимірюється тим, наскільки повноцінною людина має почуватися протягом певного періоду часу (віку). Об'єктами реалізації є задатки, здібності та таланти. Кожна людина має певні здібності, а це означає, що самоактуалізацію можна трактувати як універсальне психічне явище.

Ми визначаємо самоствердження як переконання людини, що вона чогось варта, що вона має певну цінність, і цією цінністю є її власне я, її особистість. Це те, що індивід має для себе в даний період часу, що він асоціює з собою і що виявляється через самосприйняття. Цінність Я є дуже рухливим конструктом, її зміст змінюється в залежності від багатьох факторів, але, мабуть, найбільш істотним з них є зміна цінності Я з віком, як результат вікового вирішення особистістю завдання, прийняття нових вимог суспільства. Зміна цінностей заохочує до самоствердження і формує віру в силу власного «Я». Тому найпоширенішим визначенням самоствердження особистості є її розуміння як прагнення людини до високої поваги та самоефективності. Оцінка його особистості та поведінка, викликана цим бажанням.

Як самоактуалізація, так і самоствердження є механізмами розвитку особистості. Тема першого — навички й таланти, а другого — самооцінка. У реальному житті може бути важко відрізнити самоактуалізацію від

самоствердження, хоча зрозуміло, що самоактуалізація виявляється у відчутті своєї компетентності, а самоствердження у відчутті своєї важливості. Відмінності між самоствердженням і самоактуалізацією не виключають їх єдності, яка виявляється лише тоді, коли людина досягла потреби в самоактуалізації. Будь-яке визначення самоактуалізації обов'язково передбачає як самоактуалізацію, так і самоствердження, оскільки це «бажання актуалізувати, зберегти та вдосконалити себе» [30].

Історико-психологічний аналіз самоствердження особистості виявив невідповідність між ступенем фундаментальності проблеми та рівнем її розробки. По суті, розглядався лише один функціональний аспект проблеми, і то не повністю, а в згорнутому вигляді. У результаті під самоствердженням стали розуміти прагнення до переваги, інтерес до питань престижу, болісну гордість і безмірне захоплення собою.

Подібні акценти збереглися головним чином у філософії та психології, яка тісно пов'язувала самоствердження особистості з аморальністю, егоїзмом, індивідуалізмом, з прагненням завоювати соціальні позиції «боротьбою за статус [43].

У спеціальних і майже єдиних дослідженнях, присвячених аналізу робіт Сафіна У. Ф. «Психологія самовизначення особистості», не завжди вірно припускається, що прагнення до переваги і «співвідносив його з такими особистісними характеристиками, як, з одного боку, жага до влади, напористість, суперечливість духу, зарозумілість і з іншого боку смиренність, покірність, заздрість, злорадство, скромність» [35]. Автори критично оцінює думку про те, що в ряді робіт прагнення до досконалості визначається як потяг до самореалізації, повноти та вдосконалення. Потреба в досконалості, реальна і усюдисуща, вона може стимулювати людину до діяльності, реалізувати в ній наполегливість у подоланні труднощів, при цьому є «благодатним ґрунтом для розвитку осудливих мотивів, що породжують негативні риси особистості кар'єризм (скупість, угодливість, безпринципність), честолюбство (егоїзм, зарозумілість), жадоба влади (зрада,

несприйнятливості до критики, всюдозволеність, розбещеність у засобах, недовірливість, свавілля, жорстокість)» [35] . Автор стверджує, що такий сильний потяг, природна рушійна сила, яка навряд чи «керується високими етичними ідеалами», можна ігнорувати як «негативний мотив». Потрібно навчитися підпорядковувати його вольовому контролю, щоб мати можливість реалізувати свої потреби, прагнути «подолати своє минуле».

Вознбк Ю., в своїй статті зазначала, що насправді віднесення будь-якої потреби до «моральності» чи «аморальності» не розкриває їх суті і потребує спеціальних пояснень. Тому термін «особистісне самоствердження» все частіше вживається без осудливих коментарів, оскільки вважається, що воно позначає прагнення індивіда задовольнити його основні потреби (цілі), атрибут індивіда, «в основі якого лежить боротьба». людського індивіда — це його суспільне значення в процесі реалізації його творчих сил, його індивідуальності, його «Я» [13, 27].

На додаток до цього терміну, самоствердження часто асоціюється з певною фазою життя – підлітковим віком – і розглядається як явище, специфічне для цього віку. Інше можливе використання цього терміну як синонім термінів «самовираження» і «самоактуалізація» [35].

Загалом детальний, системний і цілеспрямований аналіз проблеми самоствердження особистості в сучасній психології практично не проводиться.

Останнім часом самоствердження стало однією з досліджуваних проблем сучасної науки. Зроблено спробу розглянути його філософські, загальнопсихологічні аспекти, визначити особливості в різному віці, виявити стратегії та конкретні шляхи самоствердження, розробити програми підтримки позитивного самоствердження особистості.

Що таке самоствердження? Виходячи зі структури терміна, він складається з двох частин «само-» - тобто самостійне, без сторонньої допомоги і «афірмація» - бажання щось «виправити» в собі [2]. Самостверджуватися - значить самостійно зміцнювати щось в собі або в

людині в цілому, щоб ні обставини, ні інші люди, ні сам суб'єкт, що стверджує, не похитнули цього зміцнення. Наприклад, щоб утвердитися в своїй свідомості, людина ставить перед собою все складніші інтелектуальні завдання. Розв'язуючи їх, він переконується, що справді розумний. Підліток, щоб утвердитися у відчутті дорослості, починає палити, лягати, тобто робити те, що заборонено існуючими нормами. Самоствердження, як і саморозвиток в цілому, може мати як просоціальний, так і асоціальний характер.

Традиційно у філософській, соціологічній та психологічній літературі під самоствердженням розуміють прагнення людини до високої поваги та самоповаги та викликану цим прагненням поведінку.

Таке визначення ми знаходимо в ряді психологічних словників. Більш точним, на наш погляд, є визначення енциклопедичного словника за редакцією В.І.Воловича. Самоствердження, за її словами, це «бажання отримати підтвердження своєї цінності шляхом встановлення еквівалентного відношення між самооцінкою та об'єктами цінності» [38].

На більш вузькому, психологічному рівні, для виявлення специфіки самоствердження важливо відповісти на чотири питання. Що людина говорить про себе? Перед ким він самостверджується (в чіях очах)? За допомогою яких заходів це визнано та в яких сферах? Особливо важливим є питання самоствердження перед іншими людьми.

Стосовно першого питання про самоствердження можна сказати, що таким об'єктом може функціонувати як особистість у цілому, так і її окремі особливості, риси, переконання, способи дій, вчинки. Наприклад, одні хочуть, щоб їх визнали видатним талановитим, інші претендують на лідерство в групі, треті хочуть показати, що вони нічого не бояться і т.і.

Перед ким людина самостверджується? Звичайно, або на очах у інших людей, або на своїх очах. Цілком можливо, що ці дві тенденції збігаються. Визнання в очах інших здійснюється з метою визнання себе цими іншими як особистість, унікальну індивідуальність, яка володіє якимись особливими

здібностями та якостями, якими інші володіють у меншій мірі. Визнання в очах мотивується потребою відповідати своїм вимогам і стандартам, таким чином зберігаючи високий рівень самооцінки та власної гідності.

Як людина самостверджується і в яких сферах? Насамперед через діяльність, дії, побудову системи міжособистісних стосунків у відповідних сферах життя. Самоствердження можна досягти шляхом досягнення певних результатів у сфері навчання, спорту, праці, творчості, дозвілля, лідерства в групі, демонстрації своїх якостей, напр. В. інтелекту, волі тощо можна досягти.

Нарешті, деякі люди можуть усвідомити потребу самостверджуватися з іншими. Іншими словами, впливати на людей таким чином, щоб вони, як «носії» своєї особистості, «несли» особистісні відбитки того, на кого здійснюється вплив. Тут ми стикаємося з феноменом так званої метаіндивідуальної атрибуції, тобто. Репрезентація особистості однієї людини в особистості іншої. Це явище в психологічній науці описано Циба Н.Ф. [43].

У широкому філософському розумінні Гарасимів Т.З. зазначає, що можна говорити про утвердження людини у світі як живої істоти і як особистості. У першому випадку цей процес підпорядковується закону про те, що все живе прагне до свого максимального прояву. У другому - закономірності розвитку особистості та неможливості життя людини поза суспільством. Тому вона утверджується, щоб якомога більше проявитися як особистість і тим самим досягти сенсу існування, сенсу життя [14].

Щоб дати загальну характеристику самоствердження як форми саморозвитку, доцільно зупинитися на його видах. В даний час існує кілька типологій самоствердження. Спроба створити загальну типологію була зроблена в сучасній психології [4]. Безкоровайна О. В. У своїх працях виділяє чотири підстави класифікації: за доцільністю, за використанням засобів самоствердження, за результатами та за механізмами.

Наведена вище типологія самоствердження встановлює достатньо широку систему відліку для розуміння його специфічних характеристик і розкриває змістовні властивості самоствердження. Дозволяє описати поведінку людини з позицій її самоствердження.

Звернемося до процесуальних аспектів самоствердження як діяльності. Як і будь-яка інша діяльність, асертивна діяльність заснована на однойменній потребі, тобто потребі в асертивності. У людини вона виражається в різних мотивах. Наприклад, у прагненні «бути як усі», «бути кращим за інших», у негативному значенні — «бути гіршим за всіх», а також «бути на рівні власних вимог», «в іншому реалізуватися» тощо. Залежно від переважання тих чи інших мотивів говорять про позицію самоствердження. Зокрема, у дослідженні Кулагіна Н. Ф. виділено три типи посад, причому в кожному типі по три типи [24]:

1. Самоствердження людини в об'єктивному світі. Включає: пошук місця в соціальній структурі; збагачення відносин людини з предметним світом; реальне самоствердження людини в об'єктивному світі.

2. Визнання людиною себе іншими людьми: завоювання позиції в суспільстві; поглиблення людських стосунків з людьми; реальне самоствердження в інших людях.

3. Утвердження своєї людської унікальності: створення свого іміджу в соціальній структурі; дистанціюватися від свого оточення; фактичне утвердження своєї людської унікальності.

Виходячи зі специфіки домінуючих мотивів і позиції, людина ставить і відповідні цілі самоствердження. Загалом вони можуть сильно варіювати залежно від сфер самоствердження та домінуючих мотивів. Для одного мета - набути впевненості в собі, для іншого - довести, що він нічим не гірший за інших, для третього - випробувати почуття переваги, своєї винятковості, а отже, і обґрунтованості претензій на лідерство.

Наявність різних цілей самоствердження зумовлює їх різні стратегії. Нині в психології існує три стратегії самоствердження [39]:

1. Стратегія конструктивного самоствердження - проявляється в прагненні до позитивного домінування, лідерства, здатності конструктивно вирішувати різноманітні проблеми, йти на адекватний ризик, спонтанному прояві своїх здібностей, креативності, умінні володіти собою. Люди з такою стратегією, швидше за все, демонструватимуть наполегливу поведінку, тобто вони не намагатимуться завдати шкоди іншим, коли досягнуть своїх цілей.

2. Стратегія домінування – проявляється у прагненні до негативного домінування, агресивності, у вигляді створення штучних перешкод і пов'язаних із цим станів фрустрації в іншій людині, позбавлення її важливої інформації, емоційної ізоляції. Домінуючі особистості вважають себе сміливими, рішучими, напористими і мають право нав'язувати свою позицію, свою думку іншим. Іншими словами, для них характерне прагнення до контактів без особливих моральних кордонів і відсутність чутливості до оцінок інших.

3. Стратегія самопридушення (самозречення) - може проявлятися в конформному ставленні до групи, у пошуку сильного лідера, у прояві надмірної відповідальності, мазохізму, фрустрації, у високому почутті провини. У представників цієї групи домінує механізм заперечення. Прагнення до саморозкриття та самовираження має низькі бали.

Всі три стратегії самоствердження можуть по-різному проявлятися у різних людей у різних ситуаціях. При цьому з часом кожен з них може зайняти лідируючу роль, тобто стати провідною стратегією для цієї людини. Залежно від цього людина обирає відповідні шляхи самоствердження.

Як видно з попереднього опису, шляхи самоствердження можна класифікувати в залежності від їх керівного мотиву та обраної стратегії самоствердження. Наприклад, мотив «бути таким, як усі» визначає такі способи робити те, що роблять інші, і не діяти поза очікуваннями цієї групи. Якщо прийнято когось судити або сміятися, знущатися над кимось, то

людина доведе всім, що вона судить, сміється, знущається, як усі. Якщо прийнято здійснювати благородні вчинки і виставляти їх напоказ, то вона буде робити те саме. Отже, у міру того, як інтелект стає більш важливим у групі, прояв інтелекту виступатиме засобом самоствердження. З мотиву «бути кращим за всіх» виникають такі способи, як бажання зайняти позиції лідера, вдосконалення волі, розуму, винахідливості через володіння тим, чого немає в інших, або через нехтування, презирство та інші форми негативне принизливе ставлення до інших. Мотив «бути гіршим за всіх» призводить до способів самозречення особистості, коли людина показує, що вона не варта уваги інших, що у неї немає таланту, що вона найгірша. Така позиція часто приносить певні здобутки, людину починають жаліти, співчувати, пропонувати їй певні вигоди: «що з неї взяти»; — Він ні на що нездатний. Проте практика показує, що через таке самоприниження можна самоствердитися.

Результати самоствердження очевидні. Результатом буде, наприклад, відчуття людиною своєї значущості, корисності, впевненості в собі, власне обґрунтування сенсу власного життя і праці.

Результатом може бути відчуття переваги, своєї винятковості, гордості. У самозапереченні людина утверджується у своїй нікчемності, непотрібності, нікчемності, що в деяких випадках може приносити і свої переваги. Реалізація мотиву «стверджуватися з іншими» призводить до тих істотних змін, які відбуваються в іншій людині.

3.2. Самоствердження, як специфічний вид діяльності та його взаємозв'язок з особливостями особистості та поведінки людини

«Самоствердження людини» передбачає широке розуміння того, хто є суб'єктом діяльності. Самоствердження може функціонувати як «атрибут особистості» і як «поведінка, властива всім біологічним індивідам» [44].

Коли ми говоримо про самоствердження людини, то маємо на увазі утвердження сутнісних сил на трьох рівнях її організації: індивідуально-біологічному, соціальному, особистісному.

Біологічний індивід характеризується особливою конституцією, типом нервової системи, нейродинамічними властивостями мозку, різними біологічними потребами.

Соціальний індивід має здатність домінувати в навколишньому світі, оволодівати різноманітними знаннями, уміннями та діяльністю, дотримуватись норм, вимог і правил.

Особистість можна охарактеризувати її здатністю приймати рішення, формувати власний життєвий шлях, співвідносити своє «Я» та координувати власну поведінку в системі взаємин із оточенням [6].

Конкретний зміст об'єкта нашого дослідження найкраще можна визначити на рівні перетину діяльності – свідомості – особистості (суб'єктивно-особистісного).

Ці три сфери представляють найважливіші аспекти реального людського досвіду [12]:

Свідомість — це відображення у свідомості об'єктивного змісту самоствердження.

Діяльність — це утвердження сутнісних сил у різних сферах позадіяльності життя.

Суб'єктивно-особистісний - спрямованість особистості при виборі способу самоствердження, пов'язана з конкретним ставленням до об'єктивного світу і свого місця в ньому, до людей і свого становища серед них, до себе і своєї людської унікальності.

Нерозривний зв'язок діяльності, свідомості і суб'єктивно-особистісного, їх взаємовплив і взаємозумовленість відображаються в самостверженні, яке можна розглядати як цілісність, сформовану в розрізі з трьох сторін: з боку діяльності, свідомості і суб'єктивного особистого.

Говорячи про самоствердження, як про специфічний вид діяльності, ми маємо на увазі діяльність на її психологічному рівні. Запозичуючи концепцію, Слюсар В.М., ми називаємо діяльністю «процеси, які характеризуються тим, що те, на що спрямований даний процес у цілому (його предмет), завжди збігається з метою, яка спонукає суб'єкта до цієї діяльності, мотив» [37]. Конкретну, специфічну діяльність можна визначити як цілеспрямовану діяльність, що задовольняє певну потребу і керується мотивом. Щоб з діяльності виникла реальна діяльність, потреба повинна «об'єктивуватися», опинившись у мотиві, який стає об'єктом діяльності. Критерієм активності є відповідність між предметом діяльності і мотивом.

Якщо розглядати самоствердження, як специфічний вид діяльності, то процес самоствердження можна представити так:

$$\text{Потреба самовизначення} = \text{самоствердженню} \\ (\text{мотив}) = (\text{предмет діяльності})$$

Але самоствердження заради самовизначення безглуздо. Титаренко Т.М. у збігу мотиву і предмета вбачає «приватний, рідкісний, благополучний варіант діяльності, коли людина робить саме те, що їй суб'єктивно потрібно» [41].

Він розглядає мотив як об'єкт потреби, а об'єкт діяльності - як відмінні психологічні реалії. Предмет діяльності спрямовує діяльність, а цілі, в яких виражається предмет, спрямовують дії. Мотив спрямовує людину на пошук діяльності та її предмета.

«У будь-якій реальній людській діяльності, немає ні повного розмежування, ні відповідності між її предметом і мотивом. У своєму суб'єктивному існуванні вони обов'язково взаємодіють, співвідносяться, вступають у можливі протиріччя» [30].

Мотив змінює початкову потребу, за якою стоїть людина зі своїми переживаннями, бажаннями, цінностями та емоціями.

Поняття потреби видається психологічно ширшим, оскільки «мотив — це вияв потреби, її конкретизація в реальному об'єкті». Причому, за словами

Станевич І.М., потреба виявляється не в одному мотиві, а в «цілій низці їх». Кожен мотив описує і перетворює лише частину загальної потреби, яку неможливо звести до простої суми всіх мотивів разом. Динамічна підпорядкована мотивна система – це «мотиваційно-сміслові утворення», в якому спонукальна функція мотиву «те, що потрібно» зливається із семантикою «навіщо це потрібно» [40].

Сливка С.С. зазначав, що «ключове питання полягає в тому, як мотиви, що характеризують людину не стільки обставини, в яких вона опиняється в процесі життя, стають тим стійким, що характеризує цю людину» [36].

Направлена функція мотиву спрямовує, тобто орієнтує людину, а не її дії. Таким чином у суб'єкті діяльності можна виявити мотиваційно-сміслові утворення.

Предметом діяльності є те, «що цей процес має на меті досягти в цілому» [31].

Предмет діяльності в нашому випадку є результатом реалізації особистістю спрямованості на позицію самоствердження. Все це можна представити в ланцюжку взаємопов'язаних елементів: необхідність мотиваційної орієнтаційної позиції.

Розберемо елементи в ланцюжку відносин: потреба в самоствердженні, мотиваційно-сміслові утворення, спрямованість, позиція.

Потреба в самоствердженні, на думку Сафін У. Ф. важко відрізнити від потреби в досягненнях і домінуванні [35].

На нашу думку, потреба в самоствердженні є поняттям психологічно багатшим за викладені.

Аналіз психологічної та філософської літератури, дав змогу виділити три підходи до визначення потреби в самоствердженні та її місця серед інших потреб:

- потреба, що відображає стан дискомфорту;
- звичайна потреба, пов'язана з іншими;
- самостійна потреба.

Перший підхід визначає розуміння потреби в самоствердженні як стану дискомфорту.

Роменець В. А. трактує самоствердження як нерівноважний стан особистості і включає його до словника-тезауруса нерівноважних станів. Однією з характеристик нерівноважних станів є те, що вони «виникають в особливих умовах життя, в критичні, складні і важкі періоди життя людини. Їх реалізація є причиною нераціональної, неадекватної, агресивної, а часом і трагічної поведінки» [34].

Подібних поглядів дотримується Безкоровайна О.В., самоактуалізацію (близьку до самоствердження) він визначає як «необхідний психічний стан, що переживається і усвідомлюється людиною як інтегральне почуття неспокою, незручності...» [5].

З точки зору Боришевський М.Й. про те, що потрібні стани «є лише сигналом того, що процес задоволення потреби зіткнувся з труднощами і дійшов до тієї стадії, коли він перестає здійснюватися без ретельної орієнтації в зовнішній ситуації і розвитку мотивованої діяльності». може стати метою його вживання, «перетворення» [9, 10]. Самоствердження відбувається не «завдяки», а «попри» дискомфортну ситуацію.

Другий підхід полягає в тому, що потреба в самоствердженні співіснує з іншими потребами. Ця течія представлена поглядами як вітчизняних так і зарубіжних вчених.. Його суть полягає в тому, що потреба в самоствердженні ієрархічно пов'язана з іншими потребами.

Логіка задоволення потреб — принцип ієрархії. Поки фізіологічні потреби не задоволені, неможливо досягти більшого задоволення. Найвищий рівень у цій ієрархії представляє потреба в самоактуалізації [22].

Кулагіна Н. Ф. керується принципами активності та домінантності: основою її ієрархії є збільшення потреб (розширення кількості об'єктів, здатних задовольнити потреби на більш високому рівні, які є генетичним корінням пошуку). Корінь потреби в самоствердженні – потреба в праці [24].

Потапчук Л.В. принципом ієрархії обирає формування нових потреб. Потреба в самоствердженні є основоположною для формування духовних потреб [31].

В основі ієрархії потреб у Левін К лежать етапи процесів об'єктивації та об'єктивації сутнісних сил людини в соціальній діяльності. Потреба в об'єктивації знаходиться на вершині трирівневої типології потреб Его [50].

Третій підхід визнає потребу в самоствердженні окремою, фундаментальною якістю. Цю точку зору підтримують Цибра, Ш. І.

Первін Л., Джон О. вважає потребу в самоствердженні самостійною в системі духовних потреб, яка є «своєрідним дзеркалом соціальної активності людини, в якому чітко проглядається різноспрямованість соціальних відносин і спрямованості» особистості [30].

Маріна О. говорить, що будь-яка класифікація потреб «бідна» для потреби в самоствердженні. Самоствердження можна задовольнити через різноманітні потреби [25].

Ш.Н. Чхартішвілі, М. Р. Догондзе потребу в самоствердженні називають потребою в самоцінності, що означає «прагнення до самоствердження, своєї особистості...», Костюк Г.С. – потребою людини [22]., Н. Ф. Цибра називає самоствердження «стрижнем піраміди всіх потреб» [43], Левін К., – «прагнення до досконалості» [49], О. А. Конт – «престижно-статусну» потребу, що знаходиться між біологічними та соціальними потребами «персонального класу» [52].

Людина може бути різною в різних сферах життя. Отже, самоствердження представлено наступними рівнями, які розглянуті в роботі Безкоровайної О. В. [5]:

Латентний рівень самоствердження характеризується відсутністю уявлень про самоствердження та його способи, потреба в самоствердженні зрозуміла, але актуалізація діяльності по її реалізації є випадковою і супроводжується дуже низькою інтенсивністю. діяльність утвердження сил буття у сферах життя.

Нормативний рівень самоствердження характеризується усвідомленням потягу до самоствердження, уявленням про самоствердження, яке орієнтує людину на способи реалізації потреб, прийнятих на рівні її норм і цінностей. Референтна група, субкультура. Прийняття норм і цінностей передбачає відповідальність людини за вибір шляхів самоствердження. Але вибір способів не виходить за межі показаного «будь як є». Нарощування значної сили йде рука об руку з низькою інтенсивністю діяльності.

Нормативно-особистісний рівень самоствердження характеризується усвідомленням потягу до самоствердження та розумінням природи самоствердження, що орієнтує людину на способи самоствердження, що виходять за межі «бути як усе». Відповідальність за обрання пов'язана з ініціативою «самостійної участі особи в різних сферах суспільного життя». Ініціатива характеризується виходом за межі необхідного. Нарощування значної сили йде рука об руку з помірною інтенсивністю діяльності.

Особистісно-продуктивний рівень самоствердження орієнтує людину на визначення власної позиції самоствердження для подальшої особистісної самореалізації, змістовно пов'язаної зі здатністю набути таких внутрішніх утворень, які б дозволили обом жити повноцінним життям. за умови реальності і вихід, зустріч з наступними етапами життя; як повноцінне цілісне залучення до навчальної діяльності, так і здатність змінювати характер діяльності без втрати повноти буття; як входження в спільноту інших людей, так і розвиток міжособистісних стосунків на рівні розуміння та бажання переходити в інші соціальні спільноти без втрати унікального та значного життєвого досвіду. Нарощування значної сили йде рука об руку з високим рівнем інтенсивності діяльності.

Продуктивно-творчий рівень самоствердження передбачає реалізацію сутнісних здібностей особистості у створенні суспільного продукту, локалізацію в інших людях, утвердження унікальності людини на рівні творчості, яка вже характерна для самореалізації особистості.

Отже, чим вищий рівень організованості людини, чим вищий рівень її соціальної активності, що визначає рівень її самоствердження, тим вибірковіша людина у виборі сфер і засобів свого утвердження.

Кулагіна Н. Ф. [24] виділяє такі основні особливості:

I. Просторові властивості. Воно охоплює сферу самоствердження - кожен акт самоствердження здійснюється в певній сфері діяльності людини.

II Енергетичні або силові характеристики. Це містить:

1. Імпульс самоствердження - внутрішня потреба самоствердження:

- а) загальний імпульс або стабільний;
- б) ситуативний або змінний імпульс;

2. Потенціал самоствердження - здатність людини діяти, задовольняти той чи інший імпульс, самостверджуватися.

а) загальний потенціал - коли йдеться про повну бездарність або здібну, всебічно розвинену людину;

б) специфічний потенціал - здатність задовольнити ситуативний імпульс до самоствердження.

Проблеми, з якими може зіткнутися людина в процесі самоствердження - дефіцит самоствердження [39]:

1. Дефіцит потенціалу самоствердження (специфічний потенціал менше необхідного для задоволення ситуаційного імпульсу);

2. Відсутність імпульсу самоствердження (ситуаційний імпульс слабший за той, який міг би ініціювати повну реалізацію конкретного потенціалу).

Виходячи з усього цього, можна поставити питання: «Яке визначення процесу самоствердження?» У словнику Шапар В. Б., дається таке визначення: «Самоствердження — це прагнення людини до високої самооцінки та самоповаги» [44]. На нашу думку, це визначення звужує поняття, що розглядається – самоствердження є результатом оцінки, хоча самооцінку слід розглядати як завершальний етап самоствердження.

Деякі автори розглядають самоствердження, як процес формування самооцінки людини. Але в такому випадку виникає запитання: чи не з кожним цей процес відбувається, адже самоствердження може викликати почуття егоцентризму, манії величі тощо, або проголошувати самооцінку невід'ємною рисою кожної людини, роблячи це поняття дуже широке і розпливчате.

Існує багато класифікацій процесу самоствердження, запропонованих різними авторами.

I. Якщо при класифікації самоствердження взяти за основу поділу ступінь його цілеспрямованості, то отримаємо три види, а саме:

1. Егоїстичні самоствердження. Самоствердження стає самоціллю. Таке самоствердження характеризується тим, що мета має чітко сформульовану і визначену форму, але надзвичайно розпливчастий, абстрактний зміст. Зазвичай він виникає в ситуаціях, коли людина має сильну загальну тягу до самоствердження і не володіє високим специфічним потенціалом. Тому мета самоствердження зазвичай не пов'язана з настільки ж чітко вираженим ставленням до досягнення цієї мети, а коли вона пов'язана з нею, то пов'язана з дуже слабкими зв'язками, які легко можуть бути розірвані і замінені іншими, так само слабкими.

2. Цілеспрямовані самоствердження. На відміну від попереднього, у цьому типі дій людина не тільки свідомо ставить своєю метою самоствердження, але й вирішує, якими засобами і в якій сфері діяльності вона намагається цю мету реалізувати, причому така реалізація відбувається через досягнення другої - конкретної - мета діяльності.

Розрізняють два підтипи цілеспрямованої самовпевненості — консервативну і прогресивну:

1. Консервативним ми називаємо таке самоствердження, за допомогою якого людина прагне утримувати вже досягнуті позиції.

2. При прогресуючому самоствердженні робиться спроба піднятися по обраній драбині цінностей або переключитися на іншу - вищу - драбину цінностей.

Нецілеспрямоване самоствердження. Тут ми маємо на увазі випадки, коли людина зовсім не прагне до самоствердження. Просто вона досягає певного результату, який позитивно оцінюється нею самою чи іншими. В результаті вона отримує самоствердження, що в таких випадках виявляється додатковим результатом.

II Якщо в класифікації за основу самостверджуваного відокремлення прийняти засоби, за допомогою яких вони здійснюються, то отримаємо два типи: зовнішнє і внутрішнє.

1. Зовнішні афірмації. Ми використовуємо цей термін для опису самоствердження, яке досягається через володіння предметами, набутими (так би мовити, отриманими людиною ззовні). В якості таких може виступати практично все - від самих звичайних речей до коштовностей, розкішного одягу, будинків, автомобілів і т. і. Подібну роль часто виконують живі істоти - тварини, члени сім'ї, знайомі і т. і.

2. Внутрішні афірмації. І в цьому самоствердженні засобами можуть бути самі звичайні речі та істоти. Однак у цьому випадку вони не набуваються суб'єктом, що самостверджується, не «забираються» ним із навколишнього світу, а, навпаки, створюються (формується) ним через усвідомлення своїх . внутрішні навички.

III. Якщо за основу поділу взяти результати, заявлені при самій класифікації, то виходить два види: доособистісних і особистісних.

1. У доособистісних самоствердженнях людина остаточно стверджує себе як елемент, як частину цілого (системи, сукупності).

Існує два підтипи доособистісного самоствердження - інклюзивний і змагальний.

а) При інклюзивному самоствердженні людина стверджує себе як елемент, як частину цілого, не виділяючись із маси інших елементів чи частин. Звичайно, він виділяє ціле як найкраще серед подібних цілих.

б) У конкурентному самоствердженні людина намагається довести, що вона найкраща в певній обмеженій групі людей.

2. Особисті підтвердження. Особистість унікальна - не тільки в межах обмеженої групи людей, але в принципі і взагалі - людське утворення, унікальний мікрокосмос. Завдання впевнених у собі особистостей – створити такий мікросвіт.

IV. Нарешті, якщо в класифікації самоствердження як основу поділу приймає свої механізми, то виходить два типи: самоствердження через заперечення другого (іншого) Я та самоствердження через самовизначення.

1. Самоствердження через заперечення другого (іншого). Самоствердження дуже різноманітне за своїми формами - від такого дуже м'якого, де «відмовлений» з тих чи інших причин взагалі нічого не знає, до такого надзвичайно тяжкий і жорстокий, як фізичне насильство та вбивство.

2. Самоствердження через самовизначення. Говорячи про них, зазвичай підкреслюють їх принципову відмінність від самостверджуваного, заперечуючи друге «я», перевагу (насамперед моральну) першого над другим. Водночас, не варто забувати, що нас об'єднує. Таким чином, механізм самоствердження через самодетермінацію також містить акт заперечення. Щоправда, звертається тепер не до чужих, а до своїх. Людина відмовляється від себе вчора (сьогодні), щоб сьогодні (завтра) утвердитися вище, щоб піднятися по ціннісних сходах або навіть по супервертикалі.

Р. А. Альберті та М. Л. Емонс виділили наступні стратегії самоствердження [46]:

1. Самопридушення. Цим людям властиво приховувати негативні почуття за доброзичливістю; уникайте ситуацій, які вимагають прояву ініціативи. Існує тенденція приховувати свої думки та відповідні емоційні

реакції, віддаючи перевагу нечітким і менш виразним формам вербального спілкування.

2. Агресивна стратегія або стратегія домінування. Ось найбільш типова відповідь до того, як співрозмовник закінчить свою думку; говорить викликальним тоном, дивиться на інших зверхньо, доносить свою думку.

3. Конструктивна стратегія. Люди, які мають таку стратегію, зазвичай відповідають без вагань, говорять досить голосно і природним тоном, охоче обговорюють запропоновану тему, відкрито висловлюють свою думку і слухають інших, не обов'язково критикуючи їх.

Кожна з розглянутих класифікацій дозволяє охарактеризувати акт самоствердження лише на одному рівні. Оскільки це діяння є багатоаспектним, складним утворенням, для більш адекватної характеристики необхідно використовувати різні варіанти класифікації та поєднувати їх.

1.3. Самоствердження в правомірній поведінці людини

Формування правомірної поведінки людини відбувається не тільки в рамках цілеспрямованої діяльності, а й під впливом природно-правової дійсності. Важливо простежити прояв правомірної поведінки, як цілеспрямованого засобу суспільного відтворення людини через її самоствердження в сукупності суспільних відносин.

Цю проблему обговорювали багато видатних зарубіжних і вітчизняних мислителів і вчених, таких як Безкоровайна О. В., Вознюк Ю., Кулагіна Н., Ф., С Сливка, Кулагіна Н. Ф., В Шлоссер, В Франкл, Я Габермас, О Хеффе.

Незважаючи на те, що окремі аспекти виникнення та розвитку правомірної поведінки людини приваблюють фахівців філософії права, правової психології та правової соціології, досі в Україні не визначено комплексного дослідження правомірної поведінки саме як умови

самоствердження та самореалізація особи, а також головний атрибут цінності – правова. особистісні риси.

Людина самостверджується, коли отримує суб'єктивне задоволення від результату самоактуалізації [39, 87]. Самоактуалізація проявляється у прагненні людини до більш повного виявлення та розвитку своїх особистісних здібностей [30].

Звичайно, людина може самостверджуватися як правомірною, так і протиправною поведінкою. Це залежить від багатьох причин і обставин, враховуючи вибір того чи іншого виду правової поведінки, в тому числі і позицій людини в природному правовому просторі. Що стосується умов природно-правового самоствердження особи, то правомірна поведінка необхідна тому, що як у цьому просторі, так і в екзистенціальному загалом, йдеться про гармонійне «злиття» з природно-правовим простором (через акт поведінки) або соціоприродний простір.

Поведінка людини акумулює її вольові, інтелектуальні, духовні, емоційні та культурні характеристики. Така поведінка людини сприяє не тільки зміцненню законності, а й природно-правовій гармонізації суспільства, адже це наймасовіше соціальне явище. Хоча здається, що людська поведінка достатньо вивчена вченими різних наукових напрямів, зауважимо, що правомірний прояв поведінки не повинен залишатися «в тіні», оскільки дослідники здебільшого звертають увагу на протиправне існування людини у всіх його проявах. Такий стан речей можна пояснити з точки зору протиправних дій, що спричиняють соціальну шкоду та порушують природні та правові основи людського розвитку, але вивчення правомірної поведінки дасть це можливість зрозуміти психологію людей, які не вчиняють суспільно шкідливих вчинків, що допомагає у формуванні правомірної поведінки. Звичайно, краще зосередити зусилля на формуванні правомірної поведінки людини в суспільстві, ніж боротися з наслідками протиправних дій.

На думку Романової А., правова поведінка – це суспільно корисна правова поведінка (дія чи бездіяльність) особи, яка відповідає вимогам

правових норм і охороняється державою [33, 91]. Слід зазначити, що правомірна поведінка особи, ймовірно, повинна відповідати не лише правовим приписам і нормам, а й неписаним природним нормам, на основі яких у кінцевому рахунку формуються нормативні положення в позитивно-правовій сфері держави. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» слово «законний» визначається як «на основі законів розвитку природи і суспільства право» [10, 1101]. Про правомірність чи неправомірність поведінки можна говорити залежно від того, чи відповідають дії та вчинки людини правовим нормам і моральним уявленням суспільства про добро, а що зло. Вирішальним для визначення ступеня правомірності є ступінь відповідності реальних дій і дій людей моделям поведінки, закладеним у нормах позитивного та природного права. З огляду на це, правомірну поведінку можна визначити як поведінку, яка повністю відповідає всім вимогам норм екзистенціального, соціоприродного, природно-правового простору та позитивно-правового простору.

З точки зору історичної школи права під правомірною поведінкою розуміють поведінку, що ґрунтується на звичаях, традиціях, правилах поведінки, що склалися протягом певного часу на даній території і сприймаються більшістю населення, у відповідних випадках [14, 183]. Однак слід зазначити, що те, що люди на певному етапі свого розвитку сприймають як позитивне, законне, а не аморальне, не завжди є абсолютно однаковим з точки зору природного права. Наприклад, якщо на певному етапі розвитку людства суспільна мораль визнає аборти чи одностатеві шлюби прийнятними, це не означає, що такі дії за своєю суттю визнаються та дозволені. Отже, згідно з соціологічною проблемою, кожна спільнота людей може і матиме своє право [33, 92], а поведінка особи, яка підкоряється нормам певного правопорядку, суб'єктом якого вона є, даний момент часу називається правомірно визнаним.

Відповідно до психологічної правової теорії, правомірною є поведінка, яка визначається саме психологічними переживаннями людини щодо прийняття чи неприйняття певних суспільних норм, у тому числі й норм держави.

Однак, має бути єдиний критерій правомірності людської поведінки; видається, що воно ґрунтується на природно-правовому підході до розуміння законного існування людини.

Гарасимів Т.З. стверджував, що існують закони природи, з якими люди в усьому світі повинні погоджуватися, на відміну від законів, які вони мають, тому що над ними діє вічний закон природи [14, 338].

Відповідно до теорії природних прав будь-яка поведінка є правомірною, якщо, реалізуючи свої природні права, особа не порушує подібних прав інших [2, 88]. Філософською основою цього підходу є вчення про свободу як природний стан людини та її (людини) вільне волевиявлення. Свобода - це можливість робити все, що не шкодить іншому. Таким чином, свобода людини не може бути абсолютною, оскільки вона обмежена тим самим станом інших людей. Свобода волі людини пов'язана з індивідуалізацією особистості, дотриманням власного ставлення до життя, духовним збагаченням особистості [15].

Важливим є також питання відмежування правомірної поведінки, яка визнається такою за принципом «все, що не заборонено», від нейтральної, конформістської поведінки людини.

Конформістська поведінка — вид пасивно-приспосувальної поведінки, що нічим не відрізняється від поведінки інших людей. Ця поведінка базується на принципі «роби, як інші». Вона підкоряється суспільним колективним нормам і вимогам, але також піддається психологічному тиску та маніпуляціям. Конформісти – це люди, які не сформувалися як особистості та позбавлені індивідуальності, тобто легко піддаються впливу інших, сильніших за світоглядні та ціннісні переконання лідерів [21].

Цінність правомірної поведінки виявляється також у її соціальному призначенні, у функціях, у соціально-нормативному просторі, оскільки вона (правомірна поведінка) сприяє їх активності, щодо впливу на найважливіші суспільні відносини в усіх сферах життєдіяльності людини.

Правомірна поведінка є звичним і безумовним способом прояву активності для більшості людей сучасного соціоприродного середовища. Завдяки правомірній поведінці забезпечується прогресивний розвиток людства, створюється цілий комплекс матеріальних і духовних благ, без яких важко уявити сучасну цивілізацію [33, 93].

Проте з природно-правової точки зору, на нашу думку, правильніше говорити не про корисність правомірної поведінки, а про її суспільну цінність, яка полягає в тому, що вона (правомірна поведінка) є невід'ємною частиною цивілізоване спілкування, засноване на взаєморозумінні, повазі прав і свобод іншої людини. Якщо вчинок не суперечить нормам природно-правового простору, то він уже має суспільну цінність. І якщо поведінка не суперечить ще й нормам позитивного права держави, то ця поведінка визнається правильною через її прийняття та схвалення суспільством як найбільш оптимальних регуляторів поведінки людини.

Відсутність консенсусу щодо норми та відхилення від норми щодо законної та протиправної поведінки як ідеалу неможливо досягти. Бувають випадки, коли людина відвертає більшу шкоду діями, менш шкідливими для суспільства; або правові норми не відповідають суспільному прогресу, тому їх порушує людина, яка не має іншого виходу.

Соціально правомірна діяльність - це творче, гармонійно піднесене ставлення людини до своїх прав і обов'язків. Це антипод пасивного, байдужого ставлення до інтересів суспільства. Моральні норми відіграють важливу роль у стимулюванні суспільно правомірної діяльності людини. Одночасно із забезпеченням матеріальних, політичних і духовних об'єктивних умов для прояву соціальної активності особи постає завдання формування таких внутрішніх установок особистості, які спонукали б її

сприймати інтереси суспільства, як власні повороти до енергійної діяльності, спрямованої на досягнення як власних, так і суспільних цілей сьогодні є важливим, особливо внеском у природно-правову гармонізацію суспільства [21, 30-38].

Переконання людини, засновані на високих моральних критеріях обов'язку, відповідальності та совісті, стають найважливішою спонукальною силою активної соціально-правової поведінки особи в природно-правовому просторі. Взаємодія таких моральних якостей, як совість, моральний обов'язок, відповідальність перед суспільством і собою, сприяє формуванню у свідомості людини стійких переконань, які складають основу її соціально-правової поведінки у сфері правового порядку. Не будь-яка правомірна поведінка людини є результатом вираження твердих переконань, вироблених у її свідомості (наприклад, поведінка за звичкою, за стереотипом, через конформізм тощо). З іншого боку, є соціально активна поведінка особи в правовому полі. Сфера визначається наявністю жорстких переконань, вироблених у свідомості людини і сформованих на основі набутих нею правових знань, особистісним моментом засвоєння знань і втілення їх у свідомо вираженій поведінці [28, 64]. Переконання як видатний новий елемент свідомості, ще один продукт впливу права на людину, що виникає на основі найглибшого засвоєння нею знань про норми права [28, 86], особливо широко розкриваються в психологічній літературі. Психологи розглядають переконання як комплекс психологічної структури особистості, як результат позитивного впливу на людину, особливий стан свідомості. Іншими словами, поняття переконання пов'язане з мотиваційною структурою людини: воно розуміється як знання, що стало мотивом поведінки, і як стійка характеристика людини, що виражає готовність до пізнання (поняття, ідеї, норми, оцінки) як регулятор власної свідомості та поведінки.

На формування мотивів соціально правомірної активної поведінки людини впливають її емоції. Від того, наскільки повно людина сприймає ідеї та принципи, залежить глибина його переконань. Іншими словами, правові

переконання є нерозривним зв'язком раціонального та емоційного, коли знання правових норм, органічно вплетених у психіку людини, викликає прояв її почуттів. Так, справедливі закони викликають у людей повагу, довіру до них, тверду віру в те, що право містить норми природного права [33, 95].

Тому більшість людей свідомо і добровільно впроваджує порядок законів, виходячи зі свого усталеного переконання в їх справедливості, гуманності та необхідності. Шлях до формування такого переконання лежить лише через прояв певних емоцій, переживань щодо соціального впливу. За таких умов можна говорити про єдність свідомості та поведінки людини, якщо певна органічність злиття набутих знань, психологічних характеристик і вірувань, емоцій, дій і поведінки людини, що відповідають цим знанням.

Таким чином, суспільно-правова діяльність людини базується на глибокому засвоєнні нею правових знань, моделюванні стійких правомірних переконань, соціально-активній поведінці. Правомірна поведінка особи залежить від достовірності та глибини набутих нею знань про право та соціально-правові явища з наступним практичним застосуванням цих знань, а також від ступеня домінування цінностей у вигляді поваги, довіри. в законі. Важливим моментом є ступінь впливу на людину соціоприродного простору, ціннісних переконань і морального виховання.

1.4 Психологічний портрет засудженої неповнолітньої особи, яка скоїла злочин

Особистість засудженого можна вважати невід'ємною якістю особи, яка за своїми індивідуально-психологічними особливостями, соціальними установками вибрала і вчинила для задоволення своїх потреб той чи інший злочин і була засуджена судом до покарання у виді позбавлення волі.

Він включає цілісний комплекс соціально-демографічних, кримінальних, кримінально-правових, соціально-психологічних та інших характеристик, які прямо чи опосередковано визначають злочинну поведінку особи, характеризують її суспільну незахищеність, а також, можуть сприяти з'ясуванню мотивів її місії. Поняття особи засудженого має певною мірою умовно-формальний характер, оскільки віднесення тих чи інших дій до караних і залежить від законодавця [23].

Можна дати операційне визначення особистості злочинця і засудженого. Таким чином, особистість злочинця можна розглядати як інтегровану структуру соціальних, демографічних, культурних, кримінальних, психологічних, мотиваційних потреб і моральних цінностей, які в сукупності сприяли вчиненню злочину в реальних умовах злочинної діяльності.

При цьому особистість засудженого можна розглядати як інтегральну структуру перерахованих вище характеристик, які в сукупності визначають його готовність дотримуватися встановленого порядку відбування покарання, що проявляється у відношенні до персоналу та інших засуджених, субкультури, трудова діяльність, виховні впливи, режимні вимоги, плани на подальше життя після звільнення [42].

З точки зору кримінального права визначення індивідуально-психологічних особливостей особистості та поведінки різних категорій засуджених необхідне не тільки для виявлення причин злочинної поведінки, а й для реалізації ефективних виховних, профілактичних і виправних програм. З цього випливає, що вивчення особистості має передувати впливу пенітенціарної установи і проникати в професійну діяльність працівників усіх структурних підрозділів установ виконання покарань і забезпечувати вирішення завдань щодо корекції поведінки засудженого на різних етапах відбування покарання.

Пенітенціарна практика дає багато прикладів, коли вплив на засуджених без урахування їх соціально-психологічних та індивідуальних

особливостей створює конфліктні ситуації, сприяє формуванню неформальних груп, посилює психотравмуючий вплив факторів ізоляції.

Тому, знання психологічних особливостей засуджених слід розглядати як найважливішу передумову індивідуалізації пенітенціарно-виховного впливу.

Раніше було опубліковано багато досліджень, які розкривають особистісні особливості злочинців. Але більшість із них, заснованих на емпіричному матеріалі, відносяться до 80-90-х років минулого століття і в основному торкаються кримінологічних і соціологічних аспектів особистості. Між тим, за останні десятиліття відбулися кардинальні зміни в усіх сферах життя країни, у тому числі у відносинах суспільства з громадянами, які не поважають верховенство права [2].

Сьогодні таке покоління злочинців, породжене негативними наслідками останніх десятиліть, потрапляє в інститути кримінального суду. Якщо соціально-демографічні та кримінологічні характеристики засуджених певною мірою відображені в матеріалах спеціального перепису населення 1999 р., то психологічні дослідження особи були фрагментарними.

Наукове дослідження особистості, на нашу думку, має бути комплексним і давати вичерпну відповідь на головне питання: як виглядає засуджений сьогодні? Сучасний дослідник повинен знайти певний порядок, виявити змістовні зв'язки і закономірності в мисленні, почуттях і поведінці досліджуваних людей.

На нашу думку, психологічне дослідження особистості засудженого має бути зосереджене на такому компоненті, як структура (показує основні елементи особистості. Поняття, що характеризують зазначений компонент, вказують на стійкі сторони особистості. До них відносяться індивідуальні якості, риси, типи), профілі особистості та способи реагування на зовнішні впливи); процес, що відображає динамічний компонент, пов'язаний переважно з мінливістю мотиваційної та психоемоційної сфер особистості; Розвиток, що дозволяє з'ясувати психологічні механізми, за допомогою яких

відбувається перетворення людини в унікальну особистість, тобто взаємозв'язок екологічних і генетичних факторів; патопсихологічні особливості, що дають змогу зрозуміти сутність і причини тих чи інших порушень нормального функціонування особистості; Зміна, яка пояснює, під впливом яких чинників і яким чином змінюються люди, чому вони протистоять зовнішнім впливам або взагалі не здатні змінитися; Спираючись на розроблену в психології методичну схему, ми вважаємо можливим більш комплексне застосування психодіагностичних методів, спеціально спрямованих на вивчення різних категорій засуджених. Це необхідно для того, щоб визначити їх особистісні характеристики, поведінку, домінуючі риси, а також деструктивні прояви (наприклад, агресивність, ворожість, конфліктність, схильність до аутоагресивних дій, тощо). соціально-психологічні характеристики (рольовий статус, характер стосунків з оточуючими, ставлення до призначеного покарання та виправного заходу тощо); інтелектуальний рівень, пізнавальні здібності та сфери інтересів (технічні, музичні, художні, тощо).

Важливим напрямком є також дослідження структури життєвих цінностей і смислових утворень, соціальних установок і схильностей, психологічної чутливості і професійних інтересів, системи відносин і очікувань майбутніх життєвих перспектив і мотивів скоєних злочинців [37].

Попередні дослідження підтверджують, що психічні відхилення відіграють значну роль у криміналізації особи. До них належать: постійна конфліктність, байдужість, безвідповідальність, невміння визнавати свою провину та вчитися на негативному досвіді, відсутність конструктивності в діях, схильність до деструктивної поведінки та групових ексцесів, імпульсивність, опір коригувальним діям, тощо.

У цьому контексті видається корисним знання патопсихологічних особливостей цієї категорії засуджених, а також, вивчення поширеності та криміногенності психічно відхилених осіб у місцях позбавлення волі [1].

Ще один напрямок дослідження потребує психологічного моніторингу з метою виявлення змін у поведінці особи на різних етапах відбування покарання. Необхідно більш детально проаналізувати причини подальшої криміналізації особи, її несприйнятливості до виправних впливів та особливості процесу адаптації на початковому етапі позбавлення волі.

Вибіркові дослідження показують, що майже кожен третій засуджений, який прибув до виправної колонії, має судимість, кожен четвертий – дві, 41 відсоток – від 3 до 5 судимостей і 5 відсотків – від 6 до 10. Також, спостерігається зростання, за ступенем тяжкості вчинюваних ними злочинів від першого до наступного, тобто, відбувається злочинна професіоналізація особистості [14].

З урахуванням розробки комплексної психологічної характеристики різних категорій засуджених, що включає опис мотивів вчиненого злочину, пізнавальних здібностей, властивостей особистості, життєвих цінностей, змістової освіти, професійних інтересів, соціально-психологічних рис поведінки, ступеня криміналізації, патопсихологічні характеристики та психічні захворювання, види адаптації до місць позбавлення волі.

З набранням чинності законів кримінальний склад засуджених якісно змінився. Тому предметом дослідження мають бути особи, засуджені за тяжкі злочини: умисне вбивство, тяжке ушкодження здоров'я, згвалтування, грабіж, крадіжка, викрадення транспортного засобу, тощо.

Результати експериментальних досліджень, проведених у виправних колоніях загального і суворого режимів у ряді регіонів країни, свідчать про те, що система ціннісних орієнтацій і соціальних установок засуджених має досить яскраво виражені особливості. Зазвичай вони виявляють агресивність, ворожість, негативне ставлення до вимог виправних установ [15].

Для значної частини засуджених характерна відмова від відповідальності за скоєні злочини (наприклад, вони пояснюють злочинні дії впливом зовнішніх факторів, а не власними особистими прорахунками чи корисливими устремліннями). Їм не властиво усвідомлювати почуття

провини і шкоди, заподіяної потерпілому. У багатьох засуджених спостерігається перенесення агресії на жертву (вона цього заслуговує), вороже ставлення до правоохоронних та судових органів (несправедливість та необ'єктивність судових рішень), а також ознака вірності цінностям злочинних груп.

Обстеження різних категорій осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, показує, що у засуджених за майнові злочини спостерігається специфічний тип поведінки, який характеризується психологічною готовністю до вчинення злочинів у всіх випадках, коли ослаблені правові та соціальні умови контролю очевидні.

Переважаючою мотивацією злочинця є прагнення до самоствердження в очах найближчого соціального оточення та зарахування до розряду успішних людей.

У такому випадку основним засобом самопідтвердження є вчинення злочину, який сам по собі не має пріоритету, а є лише способом задовольнити спотворені цінності та потреби та підтвердити себе в очах найближчого суспільства.

Ігрову мотивацію, на думку відомих кримінологів, можна вважати одним із досить поширених стимулів протиправних дій злочинця. Найбільше це проявляється при вчиненні такого злочину, як шахрайство. Тут суперництво виявляється в майстерності, винахідливості, умінні скористатися сприятливими обставинами і досягти поставленої мети. Для цієї групи людей важливий сам процес такої діяльності [20].

Мотиви більшості майнових злочинців мають спільну основу, що виражається в стійкості корисливих мотивів. Якщо дрібні крадіжки найчастіше викликані побутовими потребами, матеріальними труднощами, то великі, як правило, пов'язані з викривленим розумінням закону і явним прагненням панувати над оточенням.

Цій категорії засуджених властиві такі якості, як гнучкість мислення, винахідливість, обережність, розрахунок, практичність, нехтування думкою

оточуючих, прагнення до самоствердження, здатність контролювати свою поведінку під час вчинення злочину.

Психологічне обстеження осіб, засуджених за злочини проти життя та здоров'я, у тому числі за умисне вбивство, виявило їхню сильну залежність від злочинного співтовариства. Сфера мотивації та волі такої людини характеризується егоцентризмом, тривалим конфліктом з деякими представниками оточення та самовиправданням.

Цій категорії засуджених більше, ніж іншим правопорушникам, властива суб'єктивність сприйняття виникаючих та інших ситуацій. Для них характерні: вразливість, висока чутливість, вразливість і страх. Але їм байдужа реакція оточуючих і здебільшого орієнтуються на власні почуття та переживання.

Засуджені за вбивство воліють сприймати зовнішній світ як ворожий. Вони виявляють імпульсивність, агресивність і розрахунок у всіх соціальних контактах, які хоч трохи загрожують їхній особистій безпеці. Їхня власна агресія проектується назовні, через що ситуації, в яких вони опиняються, часто сприймаються як потенційно небезпечні чи загрозливі, хоча насправді це може бути не так [21].

У таких засуджених досить стійкі уявлення та установки, які важко піддаються корекції. Всі складнощі і проблеми, з якими вони стикаються в повсякденному житті, сприймаються ними як результат ворожих дій оточуючих. Вони не шкодують про свої злочини, воліючи звинувачувати у своїх невдачах інших, а не себе. В умовах ізоляції вони намагаються постати перед іншими засудженими в ролі «борців за справедливість».

Узагальнений портрет особи, засудженої за злочини проти життя та здоров'я, такий: середній вік 35-37 років, неодноразово відбував покарання, в тому числі за насильницькі злочини, алкогольний, імпульсивний, прямий, агресивний, схильний до конфлікт. За натурою замкнутий, дратівливий, підозрілий, боязливий, байдужий до думки оточуючих. Схильний до вербальної агресії, рівень інтелекту нижче середнього, розумова активність

знижена, логічне мислення часто блокується афективними переживаннями. Він часто демонструє сором'язливість, невпевненість у собі та низьку самооцінку в поєднанні з переоцінкою особистих страждань і проблем, щоб уникнути чи зменшити відповідальність за скоєний злочин [23].

Засуджені за насильницькі злочини погано реагують на профілактичне, психологічне та освітнє втручання. Саме за їх участі виникає більшість конфліктних ситуацій і порушень режимних вимог. Тому, перед працівниками пенітенціарних установ постає завдання організації постійного моніторингу їх поведінки [15].

«Ненормальні» засуджені не «вписуються» і більш відчужені від свого соціального середовища. Притаманні їм відхилення є серйозною перешкодою в організації пенітенціарного порядку та всього повсякденного життя в колонії.

Тому питанням діагностики комплексу психопрофілактичних і корекційних заходів необхідно приділити особливу увагу. Поряд з іншими заходами впливу ця робота дозволить запобігти процесу деградації особистості та загалом покращити ситуацію в місцях позбавлення волі.

Особистість правопорушника можна характеризувати по-різному в залежності від того, які психологічні структури зіграли головну роль у злочинному прояві. Це може бути [26]:

- безвольна або імпульсивна людина та вольова людина;
- емоційно нестабільний або раціональний;
- агресивний, жорстокий і м'який, жалюгідний;
- інтелектуально нерозвинений і дуже яскравий;
- цинічний, зневажливий до суспільних цінностей і одержимий будь-якою соціальною ідеєю, наприклад національною чи релігійною;
- відчужено-егоїстичні та люблячі люди або просто своїх близьких;
- інфантильний і мудрий життєвим досвідом;
- загубився в життєвих перипетіях і використовував подібні проблеми для збагачення, наприклад; тощо

Термін «особистість злочинця» дуже умовний, це наукова абстракція, а не характеристика конкретної особи, яку необхідно встановити [2]. Говорячи про злочинну особистість, як про соціальний тип, слід виділити рису, що відрізняє її від інших типів. Такий знак є суспільно небезпечним.

Злочинна особа є природною соціальною фігурою для даного суспільства, оскільки існування злочинності є природним на цьому етапі розвитку цього суспільства. Тому про злочинну особистість можна говорити лише як про тимчасовий соціальний тип у зв'язку зі злочинністю, яка є тимчасовим соціальним явищем. Однак, як і злочинність взагалі, цей тимчасовий вид має стійкі риси та властивості, що дозволяють виділити його як самостійний вид. Психологічні портрети особистості корупціонера, терориста, гвалтівника, самозванця, представника сатанинського культу, що видобуває скарби та жертви, серійного вбивці та вбивці, який вчинив вчинок у стані афекту, будуть різними. На портретах цих осіб типові та унікальні для даного виду злочину -індивідуально унікальний.

Загального типового портрета особи злочинця не існує, хоча типологічний підхід необхідний і розробляється як у кримінології, так і в психології. У ньому виділяються різні типи злочинців. Наприклад, про об'єкт посягань: егоїстичні, насильницькі та їх поєднання. За видом і ступенем суспільної небезпеки: випадкові, ситуативні, нестійкі, зловмисні та особливо небезпечні.

Дослідження особистості злочинця вимагає системного і комплексного підходу. Важливо, щоб особистість розглядалася комплексно. Людина діє, вчиняє злочин як особистість, а не як окрема психічна сфера, якість, стан чи реакція [23].

Особистість необхідно розглядати не тільки як автономне утворення, а й у контексті навколишньої дійсності. Цей принцип є основою відбору обставин, що пом'якшують покарання, при оцінці їх дій, до яких відносяться вплив на обвинуваченого погрози, сукупність складних особистих чи сімейних обставин тощо. Наприклад, оцінка впливу загрози полягає не тільки

в її змісті, реальності, спрямованості, а й у психологічних особливостях особи, що піддається загрозі, в її мужності, впевненості в собі, розумі, емоційній стійкості, обізнаності. людей і сучасної кримінальної ситуації, їх морального ставлення тощо.

Над побудовою психологічних портретів злочинців працюють криміналісти, психіатри, експерти-психологи, виправні психологи та інші фахівці. Проте, коли усвідомлюєш, наскільки складним, а часом і невловимим чи важким для дослідження є обраний об'єкт, стає зрозуміло, чому ця проблема не вважається вирішеною. Труднощі у вивченні особистості злочинця зумовлені різними причинами, але очевидно, що це дослідження потребує, як емпіричного дослідження, так і теоретичного узагальнення отриманих результатів.

Під час попереднього розслідування завдання дослідження особи злочинця практично не ставиться, оскільки дослідження особи підозрюваного підпорядковується вирішенню питань розслідування конкретного злочину, коли встановлюється особа обвинуваченого, профілактичне. обираються заходи, формується тактика проведення слідчих дій та надання виховного впливу, обрання міри покарання, встановлення причин злочину та внесення пропозицій щодо їх попередження.

Складність дослідження особистості злочинця (в особі обвинуваченого) в умовах судово-психологічної експертизи полягає в тому, що в умовах судово-медичної експертизи не ставиться завдання створення цілісного психологічного портрета особи. Підслідна особа, яка вчинила злочин, розслідується відповідно до мети розслідування та його предмету [28]. Тому що мають бути визначені лише істотні психологічні характеристики, які мають значення для конкретної кримінальної (стресової) ситуації.

Тюремні психологи теж можуть зіткнутися з подібними проблемами вузької спрямованості дослідницьких завдань, до того ж обвинувачені, а згодом і засуджені не завжди докладають зусиль, щоб стати відомими. Крім

того, виконання вироку іноді перевищувало виконання слідчих дій щодо найнебезпечніших злочинців.

Створення типології злочинних осіб передбачає групування осіб за певними ознаками та потребує абстрагування від ряду ознак, зокрема від принципу добродетності. Розглядаючи психологічні типи, це слід мати на увазі. Наукова класифікація повинна мати сувору диференціацію явища за окремими ознаками, розділяти його на групи з чітко встановленою їх локалізацією. Типологія - це вищий рівень узагальнення без такої жорсткої диференціації.

Для можливої систематизації ознак в описі портрета конкретної особи нижче описано кілька варіантів типології та класифікації за різними кодами. Неможливо побудувати єдину типологію, оскільки диференціація повинна проводитися на одній основі, але таких основ багато.

Коли в основу класифікації злочинних особистостей взяти якийсь соціальний або органічний фактор, який відіграв домінуючу роль у їх формуванні чи прояві, ми отримуємо такі типи [36]:

1.1. Особа, спеціально навчена злочинцем.

1.2. Людина, яка стала злочинцем з особистих причин, наприклад, протестуючи проти впливу суспільства.

1.3. Особа, яка вчинила злочин за органічними ознаками, серед яких поки що доведені лише патологічні розлади. Припущення про фізичні характеристики у вигляді стигмат, як ознаки «природженого злочинця» (Ч. Ломброзо) або відкриття «злочинного гена» не витримують наукової критики. Однак, оскільки злочинність є соціальним явищем, її не можна вивчати за допомогою біологічних методів і вона оцінюється з біологічної точки зору.

З урахуванням рівня соціальної зрілості при класифікації особистостей злочинців можна виділити такі типи.

2.1. Зріла особистість.

2.2. Незріла, інфантильна особистість, наприклад через незрілість.

2.3. Людина, яка розвивається із затримкою і не має можливості повноцінно проявляти бажаний самоконтроль.

2.4. Людина, яка є розумово відсталою або спустошеною внаслідок хвороби.

Класифікувати особистості злочинців можна за індивідуальною чи груповою формою прояву злочинності. Але це не об'єктивний фактор, оскільки деякі злочини неможливо вчинити самотійно, а суб'єктивно. У цих типах соціально-психологічні риси відіграють важливу роль у характеристиці особистості, яка залежить від:

3.1. Автономність, прояв індивідуальної незалежності;

3.2. Залежність або підпорядкування людини іншим людям. Такий аналіз може, наприклад, показати важливість групового середовища для злочинних проявів окремої особи.

Психіка має чотири режими функціонування: несвідомий, досвідний, свідомий і рефлексивний. Якщо в основу класифікації осіб злочинців покласти домінування роботи психіки, то отримаємо наступне [42]:

4.1. Людина, здатна виробити і втілити намір на свідомо-вольовому рівні (в режимі рефлексії). Вона має стійку протиправну спрямованість і здатна навіть за мінливих умов вчинити злочин і долати перешкоди, що виникають. Така особа може характеризуватися як умисним, так і злісним діянням.

4.2. Особа, яка вчинила злочин у свідомості. Таку особу можна охарактеризувати як усвідомленою дією, так і діями, вчиненими внаслідок неповного розуміння ситуації або помилки. Така особа може або не бажати, або не допускати повного обсягу злочинних наслідків. При функціонуванні психіки, яка допускає лише довільні прояви, злочин вчиняється за рахунок спрощення вирішення проблеми (не інтелекту, а фізичної сили).

4.3. Особа, яка вчинила злочин в режимі досвіду. Афективні злочини вчиняються, коли модус переживання домінує над психікою і феномен страждання також пов'язаний з цим модусом. У цьому режимі свідомість

звужена, оскільки режим усвідомлення, а тим більше рефлексії не може бути повністю проявлений. З цим режимом пов'язаний феномен емоційного зараження в групі чи натовпі через взаємне посилення емоцій у вигляді паніки, релігійного екстазу тощо.

4.4. Особа, яка вчинила злочин у режимі несвідомого функціонування психіки. Функціонування особистості з домінуванням цього режиму відбувається переважно внаслідок органічних розладів або в зміненому стані свідомості, наприклад, при патологічному сп'янінні, патологічному афекті або в неадекватному психічному стані. Такий стан може бути тимчасовим і з'явитися через короткий проміжок часу.

В основу класифікації можна покласти сферу психіки, яка відіграла провідну роль у її аномальному та злочинному прояві, тоді ми отримуємо три типи особистості, в яких переважає функціонування в когнітивній, емоційній чи мотиваційній сферах [36].

5.1. Тип: злочинна особистість, що характеризується раціональною деформацією соціальних цінностей. Це людина, яка вибудувала для себе особливе розуміння суспільних знань і норм, що дозволяє їй проявляти корисливість, насильство тощо.

Така людина сама визначає для себе межі дозволеного. Наприклад, пограбування взагалі або «просто мародерство». Згодом межі дозволеного можна розширити. Так, за даними Коржанського М.Й., більше 30% злодіїв і хуліганів згодом вчиняють розбійні напади і вбивства, займаються проституцією, торгують недоброякісними продуктами і т.і. [21]. Раціональна позиція цього типу злочинців дозволяє їм або звільнитися від відповідальності, або відкласти на протилежну сторону. Раціональними мотивами можуть бути, наприклад, такі: вимога породжує пропозицію, йдеться про недосконалість закону, люди — худоба, мета виправдовує засоби, хто не виграє, той програє, кожен сам за себе, тощо.

6.0 Тип: злочинна особистість, що характеризується особливістю емоційної сфери. Така людина схильна не вирішувати життєві проблеми, а

переживати їх емоційно більше, ніж потрібно. Коли людина з розумом шукає вихід із ситуації, емоційною реакцією вона лише фіксує наявність проблеми та накопичує стан невдоволення. Крім того, в емоційної людини інтелектуальні (когнітивні) процеси також «просякнуті» емоціями, це проявляється у феноменах емоційної логіки, неприйнятті контраргументів, переважанні смислів над смислами, у переживанні страху, оцінці безнадійності, прояв у регуляції не активності, а пасивності чи реактивності тощо.

6.1. Підтип включає осіб, які характеризуються емоційними рисами, наприклад: невірноваженість, нестриманість, вразливість, страх, чутливість, агресивність, що сприяє типовому для людини типу відповіді.

6.2. До підтипу належать особи, які вчинили злочин у тривалому або короткочасному стані, наприклад, внаслідок тривалої психотравмуючої ситуації або протиправних дій потерпілого.

7.0 Тип: злочинна особистість, що характеризується особливою сферою мотивації.

Незадоволення потреб людини є основною умовою її активності, розвитку і творчості, коли існує розрив між рівнем потреб і можливістю їх задоволення. Але те саме незадоволення є важливою передумовою злочинної поведінки, коли воно суперечить можливості отримання задоволення.

Потреби людини еволюціонують протягом життя, їх перелік подовжується, ускладнюється, а при задоволенні зростає. Уявлення про межі життєвого комфорту мають яскраво виражений суб'єктивний характер, від скромного існування в межах прожиткового мінімуму до нескінченного збагачення [30].

На формування потреб впливають знання про їх можливе вираження в інших людей або власний попередній досвід.

Незважаючи на концепцію середнього вираження потреб, людині може знадобитися більше [36]. Меломану потрібні перш за все музичні альбоми, вченому – книги, гурману – смачна їжа, а моднику – вишуканий одяг.

7.1. До підтипу відносяться особи з домінуванням в мотиваційній сфері егоцентричної позиції і ставленням до інших людей не як до власної гідності, а як до засобу або перешкоди в їхньому житті. Іноді злочинець приписує жертві самозадоволення власних потреб, а потім вимагає цього задоволення в тій чи іншій формі. Така людина може прагнути поставити себе не нарівні з іншими людьми, а вище. Тільки в цьому випадку вона почуватиметься комфортно.

Найбільшу небезпеку становлять особистості-садисти, які виявляють потребу мучити жертву, насолоджуючись цим.

7.2. До підтипу відносяться особи, що характеризуються «провокаційними» схильностями, тобто мати різко виражену потребу, невиконання якої призводить до дискомфортного стану і невдоволення. До підтипу належать особи, що характеризуються «провокаційними» мотиваційно-вольовими рисами, такими як імпульсивність, жорстокість, жадібність.

7.3. До підтипу належать люди, які вчинили злочин через необхідність забезпечити своє виживання чи заняття і можуть сказати, наприклад, «Я хотів їсти... Треба було заради чогось жити».

Отже, виокремивши з різних класифікацій психологічні характеристики (за кодексом), можна конкретизувати психологічні особливості конкретної особи, яка вчинила злочин.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ САМОТВЕРДЖЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ

2.1. Методики дослідження і їх діагностичні можливості

Підлітковим вважається період від 10 до 15 років. Це такий собі перехід у доросле життя. Саме в цей період людина робить перші кроки з дитинства (час тотального контролю батьків) у доросле життя, що вимагає прийняття власних рішень. Підліток змушений переглянути своє ставлення до навколишнього світу, самостійно виробити та прийняти нові цінності, ідеали та світогляд. Статеве дозрівання – це час самоствердження дитини.

Якщо обстановка в оточенні дитини сприятлива, вона гармонійно розвивається як особистість, а її потреба в самоствердженні реалізується в гарному навчанні, у вдосконаленні фізичного і розумового розвитку, у прагненні досягти успіху в будь-якій діяльності.

Цілком природною потребою підлітків є потреба в самоствердженні. Але часто ця потреба з боку батьків призводить у кращому випадку до непорозумінь. У результаті дорослі прагнуть продовжувати стосунки з дітьми методами диктатури та авторитаризму, які вже вичерпали себе. Це, звичайно, сприяє виникненню смислового бар'єру - реакції дитини у вигляді впертості і негативізму, тому нами було обрано, саме це категорію дітей для дослідження.

Вибірку нашого дослідження склали 7 хлопців та 7 дівчат підліткового віку (14-15 років), які скоїли злочини: вимагання; крадіжка; грабїж/розбій; умисне знищення чи пошкодження майна; хуліганство, вандалізм.

Експериментальне дослідження проводилось на базі Сектору ювенальної пробації м. Запоріжжя, Центру пробації в Запорізькій області.

В результаті аналізу ситуації, складу злочину та факторів, що сприяють скоєнню злочинного діяння, неповнолітніх було визначено винними та призначено покарання у вигляді обмеження свободи пересування та випробувальний термін.

Аналіз теоретичного дослідження дозволяє нам виділити дві домінуючі сторони в характеристиках самоствердження: мотиваційну (потреба упевнитися в собі, утвердити свою значущість, високу оцінку та самооцінку) та поведінкову (у формі самоствердження). Заходи щодо досягнення цілей і відповідного результату із зазначенням цінності та важливості їх предмета.

У наведених визначеннях використовуються терміни «Я ціную», «Самоцінність», «Я-реалізація». Для самоствердження людина повинна реалізувати свій потенціал у своїй поведінці та діях. У цьому контексті можна дати таке визначення: самоствердження — це прагнення суб'єкта відчувати свою самоцінність (цінність/значення свого «Я») у процесі реалізації свого особистісного потенціалу.

Вибір типу самоствердження, на нашу думку, слід співвідносити з його сутністю, умовами його виникнення та методами діагностики. Вважаємо можливим виділити такі типи самоствердження: конструктивне, деструктивне, відмова від самоствердження.

Конструктивне самоствердження (КС) виражається в успішній конструктивній, продуктивній, творчій діяльності на благо себе і суспільства, взаємопідтримці, завдяки чому людина може отримати підтвердження своєї значимості і позитивну оцінку з боку оточуючих.

Деструктивне самоствердження (ДС) проявляється у вигляді негативізму, агресії по відношенню до оточуючих, заперечення особистої цінності та значимості іншого, придушення особистості іншого. Така поведінка також може дати людині відчуття задоволення, але зазвичай сприймається іншими негативно, що спонукає людину відстоювати право на проголошену поведінку, щоб зберегти власне почуття власної гідності.

Відмова від самоствердження (ОС) може проявлятися у вигляді ігнорування вимог, депресії, аутоагресії, відмови від самоактуалізації, саморозвитку, самозречення, пасивно-байдужої поведінки, втрати сенсу життя.

У підлітковому віці проблема самоствердження набуває особливого значення, діти стають самостійними; різноманітнішими і змістовнішими стають їх стосунки з іншими підлітками та дорослими, істотно розширюється і змінюється сфера діяльності, формується відповідальне ставлення до себе та інших людей. Костюк Г.С. характеризує цей період як вихід дитини на якісно нову соціальну позицію, в якій по-справжньому формується її свідоме ставлення до себе як до члена суспільства [22]. Станевич І.М. розглядає самоствердження як одну з критично важливих для підліткового віку складових певного психологічного стану, що сприяє становленню соціальної зрілості підлітка [40].

Проте для підлітків характерні й негативні прояви, які виділяє Кулагіна Н. Ф.: дисгармонія в структурі особистості, згортання раніше сформованої системи інтересів, протестна поведінка по відношенню до дорослих. У цей період підліток болісно переносить спроби дорослих «втрутитися», «вплинути». Підвищена самооцінка змушує його відстоювати право на незалежність будь-якими засобами, навіть аж до жорсткості, прямого протидії дорослих [24].

Ці явища характерні для молодих людей, незалежно від навчального закладу та інтелектуального рівня. Замість самоствердження успіхами в навчанні, спортивними та творчими досягненнями, суспільно значущими вчинками підлітки вихваляються престижними речами (телефонами, планшетами тощо), місцем відпочинку. Саме вони заздять у підлітків по відношенню один до одного і викликають бажання нівелювати невдоволення своїм становищем. Щоб компенсувати це, підлітки виявляють радість, критику, хвастощі і навіть фізичну агресію як форми деструктивного самоствердження.

Розвиток конструктивного самоствердження у молоді є важливим завданням у роботі практичних психологів. Для цього необхідно знати, які риси особистості характеризують молодь з різними типами самоствердження, щоб врахувати гендерні особливості самоствердження. У цьому контексті ми провели дослідження, щоб визначити домінуючі способи самовпевненості у хлопців та дівчат підліткового віку, які скоїли неправомірні злочини.

Для діагностики різних видів самоствердження у підлітків була використана: 1. «Методика діагностики самоствердження», яка включає три шкали: конструктивне самоствердження (КС), деструктивне самоствердження (ДС), відмова від самоствердження (ОС).

4. *16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла;*
5. *Анкета тесту самоналаштування;*
6. *Тест на визначення ступеня суб'єктивного контролю особистості (УСК).*

2.3 Результати дослідження та їх інтерпретація

В ході проведення дослідження, нами було виявлено наступні подібності та відмінності типів самоствердження у підлітків різної статі. У хлопців порівняно з дівчатами переважає деструктивний тип самоствердження ($\varphi^* = 5,248$ при $p \leq 0,01$). Порівняно з хлопцями у дівчат частіше спостерігається відмова від самоствердження ($\varphi^* = 2,400$ при $p \leq 0,01$) та конструктивного типу самоствердження ($\varphi^* = 3,342$ при $p \leq 0,01$) (таблиця).

**Порівняльний аналіз типів самоствердження у підлітків,
які скоїли злочин**

Параметри	Хлопці (n = 7)	Дівчата (n = 7)	F-критерії Фішера
Конструктивне самоствердження (КС),	16,2 %	39,4 %	3,256**
Деструктивне самоствердження (ДС)	63,7 %	25,3 %	5,283**
Відмова від самоствердження (ОС)	20,1 %	35,3 %	2,398**

Примітка. Рівні значущості відмінностей за F-критерієм Фішера представлені таким чином: * $F_{mp} \leq 0,05$; ** $F_{mp} \leq 0,01$.

Кореляційний аналіз отриманих даних свідчить про те, що конструктивний тип самоствердження у дівчат-підлітків позитивно корелює з комунікативною компетентністю ($r_{xy} = 0,291$, $p < 0,05$) і негативно з агресивним стилем поведінки ($r_{xy} = -0,321$, $p < 0,01$). Конструктивне самоствердження у дівчат також позитивно корелює зі ступенем суб'єктивного контролю (RSC) ($r_{xy} = 0,2786$; $p < 0,05$), факторами MD «адекватність самооцінки» ($r_{xy} = 0,259$; $p < 0,05$), С «емоційний нестабільність – емоційна стійкість» ($r_{xy} = 0,219$; $p < 0,05$), Е «підпорядкування – домінування» ($r_{xy} = 0,2697$; $p < 0,05$), І «ригідність – чутливість» ($r_{xy} = 0,2298$; $p < 0,05$), N «прямота – дипломатичність» ($r_{xy} = 0,21$; $p < 0,05$), а також зі шкалами опитувальника самоставлення: С (інтегральна оцінка) ($r_{xy} = 0,4399$; $p < 0,01$), самооцінка ($r_{xy} = 0,3898$; $p < 0,01$), співчуття до себе ($r_{xy} = 0,3298$; $p < 0,01$), очікування позитивного ставлення інших ($r_{xy} = 0,3998$; $p < 0,01$), інтерес до себе ($r_{xy} = 0,3245$ $p < 0,01$).

У хлопців конструктивний тип самоствердження (КС) позитивно корелює зі шкалами опитувальника самооцінки: С (інтегральна величина) ($r_{xy} = 0,22$; $p < 0,05$), самоповага ($r_{xy} = 0,329$, $p < 0,01$), ставлення до інших людей ($r_{xy} = 0,341$; $p < 0,01$), очікування позитивного ставлення до інших ($r_{xy} = 0,450$; $p < 0,01$), самоприйняття ($r_{xy} = 0,3201$; $p < 0,01$), самоконтроль ($r_{xy} = 0,377$; $p < 0,01$), з компетентною поведінкою ($r_{xy} = 0,4698$, $p < 0,01$) і негативно корелює з агресивною поведінкою ($r_{xy} = -0,34027$, $p < 0,01$), залежний стиль поведінки ($r_{xy} = -0,32089$; $p < 0,01$). Конструктивне самоствердження у хлопців також позитивно корелює зі ступенем суб'єктивного контролю (RSC) ($r_{xy} = 0,522$; $p < 0,05$), MD факторами адекватності самооцінки ($r_{xy} = 0,2801$; $p < 0,01$), С «емоційна нестабільність – емоційна стійкість» ($r_{xy} = 0,298$; $p < 0,01$), Е «підпорядкування – домінування» ($r_{xy} = 0,2$; $p < 0,01$), Q3 «низький самоконтроль — високий самоконтроль» ($r_{xy} = 0,2399$; $p < 0,05$) і негативно корелює з фактором F «Небажання – експресивність» ($r_{xy} = -0,26$; $p < 0,05$), фактором O «спокій – страх» ($r_{xy} = -0,237$; $p < 0,05$).

Як хлопцям, так і дівчатам – підліткам з конструктивним самоствердженням – притаманні: комунікативна компетентність, внутрішній локус контролю, відповідна самооцінка, емоційна стійкість, дипломатичність, самооцінка, автосимпатія, інтерес до себе, впевненість у собі, самоствердження, очікування позитивного ставлення з боку інших. Відмінною рисою конструктивно самостверджуваних дівчат є дипломатичність, схильність до симпатії, емпатії, співпереживання. Структурно самостверджуючим хлопцям властива стриманість і самовладання, безстрашність, здатність до самолідерства і самосприйняття.

Деструктивний характер асертивності (ДС) у дівчат-підлітків негативно корелює з фактором N «прямота - дипломатичність» ($r_{xy} = -0,31022$; $p < 0,01$), Q4 «розслабленість - напруга» ($r_{xy} = -0,240$; $p < 0,05$), з комунікативною компетентністю ($r_{xy} = -0,3021$, $p < 0,01$), за шкалою опитувальника самовідношення: С (інтегральна оцінка) ($r_{xy} = -0,3231$; $p <$

0,01), самот. -поваги ($r_{xy} = -0,2598$; $p < 0,05$), очікування позитивного ставлення з боку інших ($r_{xy} = -0,21$; $p < 0,05$). Деструктивний тип самоствердження також позитивно корелює з фактором F «стриманість – експресивність» ($r_{xy} = 0,2561$; $p < 0,05$) та агресивною поведінкою ($r_{xy} = 0,251$; $p < 0,05$).

Деструктивний характер самоствердження у хлопців-підлітків характеризується позитивною кореляцією з фактором F «стриманість – експресивність» ($r = 0,3213$; $p < 0,01$), фактором Q4 «розслабленість – напруга» ($r_{xy} = 0,2498$; $p < 0$) позначені. 05), агресивний стиль поведінки ($r = 0,3731$; $p < 0,01$). Деструктивність самоствердження у хлопців негативно корелює зі шкалою самолідерства ($r_{xy} = -0,2987$, $p < 0,01$), фактором C «емоційна нестабільність – емоційна стійкість» ($r_{xy} = -0,3278$; $p < 0,01$), фактор Q3 «низький самоконтроль – високий самоконтроль» ($r_{xy} = -0,287$, $p < 0,05$), компетентний стиль поведінки в спілкуванні ($r_{xy} = -0,2798$; $p < 0,05$) зі ступенем суб'єктивного контролю (SCS) ($r_{xy} = -0,324$; $p < 0,01$).

Отже, підлітки обох статей з деструктивним типом самоствердження (ДС) виявляють імпульсивність і агресивність у спілкуванні, їх не вирізняє дипломатичність, емоційна стриманість. Крім того, такі підлітки мають низьку самооцінку, самоцінку, самоконтроль і очікують, що інші люди мають негативне ставлення до себе. Однак, підлітки з деструктивним стилем самовпевненості мають нижчі здібності до самоконтролю та самоспрямування, ніж дівчата з деструктивною напористістю.

Відмова від самоствердження (ОС) у дівчат-підлітків позитивно корелює із залежним стилем поведінки у спілкуванні ($r_{xy} = 0,22$; $p < 0,05$), М-фактором практики-мріяння ($r_{xy} = 0,288$; $p < 0,05$), фактором О «тривога у стані відпочинку» ($r_{xy} = 0,2901$; $p < 0,05$). Відмова від самоствердження у дівчат має високі показники негативної кореляції з факторами MD ($r_{xy} = -0,3802$; $p < 0,01$), С «емоційна нестабільність – емоційна стійкість» ($r_{xy} = -0,287$; $p < 0,05$), фактор Н «боязкість». «на - сміливість» ($r_{xy} = -0,2397$; $p < 0,05$), фактор О «сором'язливість-сміливість» ($r_{xy} = -0,2398$; $p < 0,05$), зі

шкалами Опитувальника самоствалення: аутосимпатія ($r_{xy} = -0,286; p < 0,05$), частка інших ($r_{xy} = -0,239; p < 0,05$).

Для хлопців, у яких переважає відмова від самоствалення, негативна асоціація з фактором А «ізоляція – товариськість» ($r_{xy} = -0,279; p < 0,05$), фактором Е «підпорядкування – домінування» ($r_{xy} = -0,495; p < 0,05$) $p < 0,01$), з компетентною стратегією поведінки ($r_{xy} = -0,239; p < 0,05$) і позитивною кореляцією із залежною стратегією поведінки ($r_{xy} = 0,339; p < 0,01$). Відмова від самоствалення у хлопців негативно корелює зі шкалами опитувальника самоствалення: С (інтегральна величина) ($r_{xy} = -0,271; p < 0,05$), співвідношення інших ($r_{xy} = -0,2598; p < 0,05$), Я-концепція ($r_{xy} = -0,328; p < 0,01$), очікування позитивного ставлення до інших ($r_{xy} = -0,3498; p < 0,01$), самоприйняття ($r_{xy} = -0,4201; p < 0,01$), особистий інтерес ($r_{xy} = -0,3139; p < 0,01$).

Тобто для підлітків обох статей, у яких переважає відмова від самоствалення, характерні: залежний стиль поведінки у спілкуванні, емоційна нестабільність, підпорядкованість, низькі показники очікування позитивного ставлення з боку інших людей. Однак дівчата-підлітки, які схильні відкидати напористість, більш тривожні, сором'язливі та мають нижчий рівень аутосимпатії, ніж хлопчики. Хлопчики з домінантою самозречення демонструють ізоляцію, низький інтерес до себе та самоприйняття.

Відмінності між хлопцями та дівчатами у співвідношенні рис особистості та способу самоствалення можуть бути результатом засвоєння ними різних стереотипів рольової поведінки. Наприклад, середній хлопчик, як відомо, бере участь принаймні в одній бійці. Серед дівчат лише кожна п'ята може цим «похвалитися». Порівняно з хлопцями дівчата характеризуються більш розвиненими комунікативними навичками, що визначає їхнє вміння вести переговори та чіткіше висловлювати свої думки та бажання.

Крім того, у процесі розвитку дівчата частіше стикаються із заборонами та обмеженнями з боку дорослих і суспільства, що може призвести до зниження їхньої активності, самостійності, розвитку залежних стратегій поведінки у спілкуванні, страху, невпевненості та почуття провини. Це явище може сприяти відмові від самоствердження, що виявляється у запереченні власних цілей і планів і, як компенсацію, запереченні цінності досягнень інших людей.

І все ж дівчата мають набагато більше можливостей для конструктивного самоствердження, ніж хлопці. Допомога по дому, турбота про молодших братів і сестер і старших членів сім'ї відображає природну схильність і рішучість жінки піклуватися, що дозволяє їм розвиватися і виконувати своє жіноче призначення. Порівняно з дівчатами, хлопці менш схильні до слухняності, більше прагнуть до прояву своєї унікальності, схильні до суперництва та домінування, але обмежені у можливості їх конструктивного прояву.

У підлітковому віці є значний потенціал для конструктивного самоствердження в суспільно корисній діяльності. Але якщо воно носить нав'язаний характер, а не ініціюється самою молоддю, то її позитивний потенціал значно нижчий. Молоді люди не завжди бачать можливості для конструктивного використання своїх умінь і навичок, і тут допомога дорослих є неоціненною. На основі частково обов'язкової участі в кожному заході має бути забезпечено задоволення від досягнутого, що може слугувати основою для подальшої ініціації та участі організації в продуктивній, суспільно корисній діяльності.

Отримані результати дозволяють глибше зрозуміти сутність самоствердження та визначити методи роботи з формування конструктивного самоствердження з урахуванням гендерних відмінностей підлітків.

ВИСНОВКИ

Адаптація людини до умов життя базується на взаємній модифікації індивіда та його середовища і часто описується як процес, спрямований на ефективне подолання труднощів шляхом успішних рішень, ініціативи, відповідальності та здатності передбачати наслідки рішень.

Самоствердження - це прагнення людини до високої оцінки і самоповаги своєї особистості та поведінки, яку це прагнення викликає. У літературі обговорюються різні типології самоствердження особистості.

Зокрема, Р. Альберті та М. Еммонс виділили три основні шляхи (типи) самоствердження особистості: 1) невпевнена поведінка, що характеризується конформаційною спрямованістю особистості, схильністю приховувати свою думку та утримуватися від емоційних реакцій, роблячи вибір нечітким. і невимушені форми вербального спілкування; 2) напористість як здатність «невимушено відповідати», «говорити за себе досить голосно і природним тоном» 3) агресивний стиль поведінки як здатність «відповісти раніше, ніж співрозмовник встигне». довести думку», говорити вголос зухвалим тоном, дивитися на інших зверхньо, висловлюватися зневажливо (засуджувати, звинувачувати, принижувати), відстоювати свою думку, надмірно виявляти почуття.

Існує велика кількість шляхів, які люди використовують для самоствердження, але всі вони поділяються на одну з двох категорій:

Конструктивну. Людина самостверджується, реально вдосконалюючись, досягаючи своїх цілей, стаючи більш зрілою і сильною особистістю.

Деструктивний. Людина прагне піднятися над оточуючими, принижуючи їх, підкреслюючи їхні недоліки та применшуючи достоїнства, приписуючи собі фіктивні досягнення та таланти.

Незалежно від типу, самоствердження допомагає людині почуватися сильною та цілісною як особистість і закладає основу для самооцінки. Це разом з повагою інших допомагає йому насолоджуватися життям, відчувати задоволення від досягнення цілей і прагнути до подальшого вдосконалення.

Уміння конструктивно самостверджуватися, не вихваляючись своїми талантами і не бажаючи підніматися над іншими, є важливою навичкою, необхідною кожній людині для самореалізації. Але іноді потреба в самостверженні стає першочерговою і досить швидко переходить у деструктивну форму, оскільки не може бути задоволена конструктивними методами.

Звичайно, людина може самостверджуватися як правомірною, так і протиправною поведінкою. Це залежить від багатьох причин і обставин, враховуючи вибір того чи іншого виду правової поведінки, в тому числі і позицій людини в природному правовому просторі. Що стосується умов природно-правового самоствердження особи, то правомірна поведінка необхідна тому, що як у цьому просторі, так і в екзистенціальному загалом, йдеться про гармонійне «злиття» з природно-правовим простором (через акт поведінки) або соціоприродний простір.

Поведінка людини акумулює її вольові, інтелектуальні, духовні, емоційні та культурні характеристики. Така поведінка людини сприяє не тільки зміцненню законності, а й природно-правовій гармонізації суспільства, адже це наймасовіше соціальне явище. Хоча здається, що людська поведінка достатньо вивчена вченими різних наукових напрямів, зауважимо, що правомірний прояв поведінки не повинен залишатися «в тіні», оскільки дослідники здебільшого звертають увагу на протиправне існування людини у всіх його проявах. Такий стан речей можна пояснити з точки зору протиправних дій, що спричиняють соціальну шкоду та порушують природні та правові основи людського розвитку, але вивчення правомірної поведінки дасть це можливість зрозуміти психологію людей, які не вчиняють суспільно шкідливих вчинків, що допомагає у формуванні правомірної поведінки.

Звичайно, краще зосередити зусилля на формуванні правомірної поведінки людини в суспільстві, ніж боротися з наслідками протиправних дій.

Розвиток конструктивного самоствердження у молоді є важливим завданням у роботі практичних психологів. Для цього необхідно знати, які риси особистості характеризують молодь з різними типами самоствердження, щоб врахувати гендерні особливості самоствердження. У цьому контексті ми провели дослідження, щоб визначити домінуючі способи самовпевненості у хлопців та дівчат підліткового віку, які скоїли неправомірні злочини.

Для підлітків обох статей, у яких переважає відмова від самоствердження, характерні: залежний стиль поведінки у спілкуванні, емоційна нестабільність, підпорядкованість, низькі показники очікування позитивного ставлення з боку інших людей. Однак дівчата-підлітки, які схильні відкидати напористість, більш тривожні, сором'язливі та мають нижчий рівень автосимпатії, ніж хлопчики. Хлопчики з домінантою самозречення демонструють ізоляцію, низький інтерес до себе та самоприйняття.

Відмінності між хлопцями та дівчатами у співвідношенні рис особистості та способу самоствердження можуть бути результатом засвоєння ними різних стереотипів рольової поведінки.

У підлітковому віці є значний потенціал для конструктивного самоствердження в суспільно корисній діяльності. Але якщо воно носить нав'язаний характер, а не ініціюється самою молоддю, то її позитивний потенціал значно нижчий. Молоді люди не завжди бачать можливості для конструктивного використання своїх умінь і навичок, і тут допомога дорослих є неоціненною. На основі частково обов'язкової участі в кожному заході має бути забезпечено задоволення від досягнутого, що може слугувати основою для подальшої ініціації та участі організації в продуктивній, суспільно корисній діяльності.

Отримані результати дозволяють глибше зрозуміти сутність самоствердження та визначити методи роботи з формування

конструктивного самоствердження з урахуванням гендерних відмінностей підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балабанова Л.М. Судова патопсихологія (питання визначення норми та відхилень). Донецьк: Сталкер, 1998. 432
2. Бачинін В.А. Філософія права : словник / В.А. Бачинін, В.С. Журавський, М.І. Панов. Київ: Ін Юре, 2003. 408 с.
3. Безкоровайна О. В. Самоствердження особистості: постановка проблеми у контексті освітніх виховних технологій. Директор школи, ліцею, гімназії. 2008. № 3. С. 42- 48.
4. Безкоровайна О. В. Теоретико–методичні засади виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці : дис... д-ра пед. наук : 13.00.07. Рівне, 2010. 460 с.
5. Безкоровайна О.В. Виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці: монографія. Рівне: Рівнен. держ. гуманіт. ун-т, 2009. 470 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Навч.-метод. видання. Київ: Либідь, 2003. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: науковопрактичні засади. 280 с.
7. Бех І.Д. Виховання особистості : підручник. Київ: Либідь, 2008. 848 с.
8. Бойко А.М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації (підготовки вчителя до формування виховуючих відносин з учнями): навч. метод. посібник. Київ: ІЗМН, 1996. 232 с.
9. Боришевський М.Й. Духовність у становленні та розвитку особистісного потенціалу людини // Актуальні проблеми психології. Психолого-педагогічні основи розвитку особистісного потенціалу дитини в сучасному суспільстві. *Збірник наукових статей* / За заг. ред. проф. С. Д. Максименка та канд. психол. наук С. О. Ладивір. Київ: 2007. Том IV. С. 4–15.

10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
11. Вертепова І. Ю. Цінності як детермінанти становлення особистості. Проблеми загальної та педагогічної психології. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / За ред. Максименка С. Д. Київ: 2003. Т.5. Ч.5. С. 68–72.
12. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. 2-ге вид. Київ: Каравела. 2009
13. Вознюк Ю. Теоретичний аналіз поняття "Самоствердження" Упсихології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, Київ, 2016. 26-28 с.
14. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2012. 420 с.
15. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. 432 с
16. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997.
17. Д. Майерс «Соціальна психологія», 1999р. 688 с.
18. Дж. Пасмор «Сто років філософії». «Прогрес-Традиція», 1998р. 496с.
19. Задесенець М.П. Вікові особливості розвитку дітей і формування їх особливості. Київ: Головне видавництво об'єднання «Вища школа» 1978
20. Іванов, Ю.Ф. & Джужа, О.М.. Кримінологія. Київ: Вид. Паливода А.В. 2006
21. Коржанський, М.Й.. Кримінальне право і законодавство України (Частина особлива: курс лекцій). Київ. 2001
22. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Радянська школа, 1989. 609с.

23. Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів /О. М. Джужа, Я. Ю. Кон-дратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
24. Кулагіна Н. Ф. Моральний вибір як показник ступеню розвитку моральної самосвідомості підлітка // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): Зб. наук. праць. Київ: Педагогічна думка, 2000. Книга 1. С. 133–139.
25. Маріна О. Групи однолітків та їх вплив на формування особистості. Освітнянські обрії: реалії та перспектив. *Збірник наукових праць*. Київ: ПШО, 2007. № 1(1). С. 116-119.
26. Мелякова, Ю.В Герменевтична практика праворозуміння: аспекти злочинної бездіяльності. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, (2), 110-121. 2009.
27. Моросанова В.І. Акцентуація характеру та стиль саморегуляції студентів. Питання психології. 1997. № 6. С. 30-38.
28. Мучник А.Г. Філософія гідності, свободи та прав людини. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 672 с.
29. Педагогічний словник /За ред. Ярмаченка М.Д. Київ: Педагогічна думка, 2001
30. Первін Л., Джон О. Психологія особистості: Теорія та дослідження / Пер. з англ, 2000.
31. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості в різних умовах соціалізації // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред С.Д.Максименка. Т. 2. Ч. 6. Київ, 2000. С. 37-41.

32. Романова А. Правомірна поведінка людини. Національного університету «Львівська політехніка». Юридичний вісник. Львів, 2016/6, 91-95 с.
33. Роменець В. А. Життя і смерть у науковому та релігійному тлумачення. Київ, 1989. 376 с
34. Сафін У. Ф. Психологія самовизначення особистості, 1986.
35. Сливка С.С. Філософія права : навч. посібник. Київ: Атіка, 2012. 256 с.
36. Слюсар В.М. Феномен свободи в культурній самореалізації особистості. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2012. 256 с.
37. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / ред. В.І.Воловича. Київ: Укр. центр духовної культури, 1998. 728 с.
38. Станевич І.М. Від особистісного самоствердження до життєвого успіху: Методичні рекомендації / За ред. проф. Левківського М.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2010. 122 с.
39. Станевич І.М. Технологія формування особистісного самоствердження молоді // Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Житомир, 22-23 травня 2014 р.) / За ред. О. А. Дубасенюк, В. А. Ковальчук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 389-394.
40. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами будденості. Київ: Либідь, 2003. 376 с.
41. Храмцов О. М. Кримінологія вербальної агресії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2003. 19 с
42. Цибра, Н. Ф. «Самоствердження особистості соціально-філософський аналіз». Київ; Одеса, 1989. 160 с.
43. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник. Харків: Прапор, 2004. 640 с., с. 265, с. 546.

44. Adler A. Practice and theory of individual psychology: Fund "For Econ. literacy", 1995.
45. Alberti R., Emmons M. L. Your Perfect Right: A Guide to Assertive Behavior. (2nd ed.). San Luis Obispo, Calif.: Impact, 1974.
46. Dogonadze, M. R. "The need to grow into social values in transitional age" / M. R. Dogonadze // Some issues of psychology and pedagogy of sociogenic needs / ed. III. P. Chkhartishvili. Tbilisi, 1974.-S. 163-171.
47. Lewin K. Dynamic Theory of Personality. N. Y., L., 1935.
48. Lewin K. Time Perspective and Morale // Civilian Morale. Second Yearbook of the Society for the Psychological Study of Social Issues / Ed. by G. Watson N. Y., 1942.
49. Lewin K., Dembo T., Festinger L., Sears P. Level of Aspiration // Personality and the Behavior Disorders // Ed. by J. McV. Hunt. Vol 1. N. Y., 1945.
50. Schlenker B. R. The Presentation of Self in Everyday Life. N. Y., 1980.
51. Comte O. A Course in Positive Philosophy: Posrednik, 1899. T. 1. Otd.